

ГО «Просвіта України»
ГО «Дороговказ»

**ЧЕРНІГІВ:
ІСТОРІЯ МІСТА
В ІСТОРІЯХ ЛЮДЕЙ**

Чернігів
Видавець Лозовий В.М.
2017

УДК 94(477)

ББК 63.3

Ч-49

*Проект здійснюється за сприяння
Чернігівської міської ради*

Керівник проекту – Г.М. Симонов
Науковий редактор – к.і.н. доц. І.В. Кондратьєв

Чернігів: історія міста в історіях людей / За ред. І.В.Кондратьєва. –
Ч-49 Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2017. – 114 с.

ISBN 978-617-7423-24-8

Для істориків, краєзнавців, вчителів та учнів загальноосвітніх шкіл Чернігова,
усіх хто цікавиться історією Чернігова та його мешканців.

УДК 94(477)

ББК 63.3

ISBN 978-617-7423-24-8

© Автори статей, 2017

© Лозовий В.М.,

художнє оформлення, 2017

ПЕРЕДМОВА

Сьогодні мало кого задовольняє розуміння історії нашого міста як набору нехай навіть і дуже гарних легенд, або ж популяризації пам'яток архітектури минулого. Трансформаційні процеси, які відбуваються у сучасному суспільстві, обумовлюють необхідність пошуків сенсів історії міста через осмислення історій його городян. Беззаперечно, що історичні постаті видатних чернігівців відомі більшості містян, їх іменами названо вулиці та сквери, відомості про них можна знайти в туристичних довідниках та офіційних сайтах.

Проте у місті проживає безліч маловідомих людей, і кожен з них має свій родовід, свою історію – від історії кохання до історії спортивних здобутків чи професійного зростання. Зазвичай в історичному контексті таких людей розглядають як «свідків подій», причому в нашій історії, на жаль, подекуди й трагічних. Така інтерпретація не передбачає активності людини, скоріше розглядає її як спостерігача на узбіччі історичного процесу.

На нашу думку, вивчати та популяризувати історію міста означає також вивчати й особистий світ, особисту історію його пересічних жителів, взаємодію цих особистих історій з історичним періодом, історичною подією, історичним місцем. Все, що відбувається в історії, насичене людськими прагненнями, інтересами, зусиллями. Важливим є також акцент на історіях про нехай маленькі, але перемоги над тоталітарною системою, голодом, хворобою чи самим собою. Вищезазначене і обумовило вибір теми нашого проекту «Історія міста в історіях людей, історії людей в історіях міста». Головним результатом такого підходу має стати не просто осмислення чи інтерпретації історичних подій, які власне, й представляють письмову історію, а подолання історії – новий спосіб думання про неї, спрямований на прийняття її суспільством. Безсумнівно, що це має сприяти становленню громадянського суспільства, в основі якого мають бути інтереси не державних інституцій, а інтереси людини.

Метою проекту «Історія міста в історіях людей, історії людей в історіях міста» стала популяризація історії міста через дослідження родоводу та занурення до особистої історії пересічних жителів

Чернігова, організація простору для знайомства з історичним фактами із життя нашого міста. Проект здійснювався за сприяння Чернігівської міської ради. Організатори висловлюють вдячність колективу Чернігівського художнього музею ім. Г.П. Галагана.

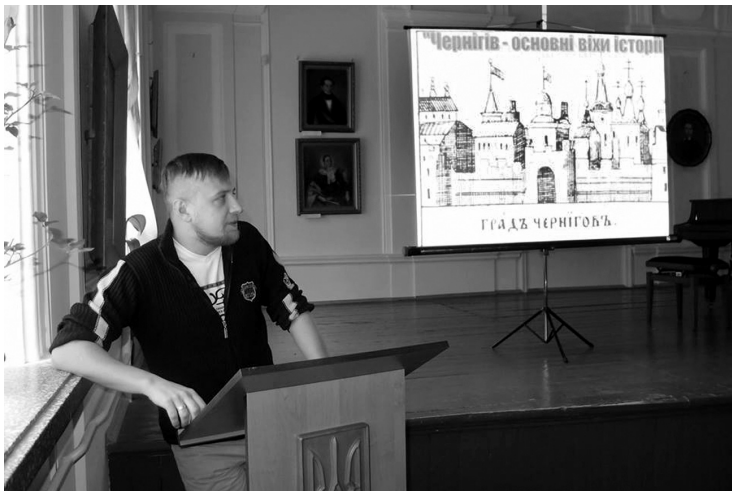
У рамках проекту було проведено чотири лекційно-тренінгові зустрічі на яких учасники мали змогу ознайомитись з історією Чернігова у різні хронологічні періоди. Особливе захоплення викликав практикум з основ дослідження родоvodu, тренінг по дослідженню сімейних реліквій та оберегів. Родзинкою проекту була виставка графічних робіт, присвячених старовинній архітектурі нашого міста художника Костянтина Нагорного.

Логічним завершенням нашого проекту стало видання книги «Чернігів: історія міста в історіях людей». Сподіваємось, що вона буде цікавою як для фахівців, так і для пересічних громадян. Щиро вдячні усім учасникам наших зустрічей!

*Олена Науменко (автор проекту,
представник ГО «Дороговказ»),*

Ганна Чепурна (представник ГО «Дороговказ»),

Григорій Симонов (голова ГО «Просвіта України»).

Лекція О.Бондаря

Лекція В.Руденка

Лекція Д.Сіліча

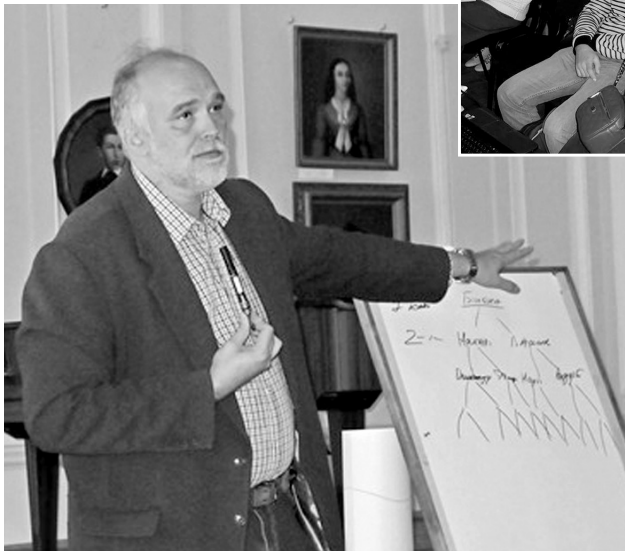
Виставка графічних робіт художника К.Нагорного

Лекція Л.Нестеренко

Зацікавлена аудиторія

Лекція
І.Кондратьєва

Олександр Бондар

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ ЧЕРНІГОВА У XIV–XVIII ст.

При згадці про Чернігів у більшості пересічних громадян виникає сформований образ могутнього давньоруського міста. Це й не дивно, оскільки Чернігів був центром одного з найбільших князівств тогочасної Русі, та одним із найбільших державних територіальних утворень тогочасної Європи. Однак, починаючи від 1239 р. Чернігів спіткала низка трагічних подій, що відобразилися на його розвитку як урбаністичного центру. По-перше, у 1239 р. місто зазнало нищівного удару монгольських військ хана Менгу, у 1263 р. – на Чернігів напали війська литовського князя Шкварна-Скримонта, є відомості, що у 1320 р. на місто напали поляки. Своєрідним апогеєм цієї столітньої історичної драми стала морова епідемія «язви-чуми» у 1350–1353 рр., що вирувала в усій тогочасній Європі.

Трохи більш ніж за 100 років Чернігів перетворився з одного із найбільших місто Східної Європи, на невелике рядове поселення. Про його колишню велич нагадували хіба що залишки грандіозних земляних оборонних споруд – валів та ровів, муровані храми, та історичний статус «столиці княжат Сіверських».

Будь-яке місто – як живий організм, в процесі функціонування якого створюється неповторний та індивідуальний для кожного урбаністичного центру міський простір. У свою чергу, історичний простір формувався на основі міської історичної топографії. Під терміном «історична топографія» сучасні дослідники розуміють цілий комплекс чинників, що виникли у процесі розвитку та існування урбаністичного центру. До цих чинників відносяться як природні, так і антропогенні фактори. Насамперед, це рельєф місцевості, гідрографічна сітка та висотно-домінантні архітектурні комплекси, на основі яких відбувалося залюднення території та формувалися вектори забудови населеного пункту.

Історичній топографії Чернігова в XIV–XVIII ст. донедавна приділялося замало уваги з боку дослідників. Зокрема, майже

відсутні згадки про історію міста у XIV–XV ст., а історія XVI ст., коли Чернігів відійшов до Московської держави, в радянській історіографії зводилася до стандартних фраз-кліше: «В складі російської держави Чернігів після довгих років запустіння (під час татарського, а потім литовського панування) став поступово відроджуватися. В місті почало оживати ремесло, поживавлювалась торгівля, збільшувалась кількість населення»; або ж: «життя Чернігова в цей час було напруженим, бо польська шляхта намагалася відірвати його від Росії і вчиняла безперервні напади».

Про «польський» період (1618 – 1648 рр.) інформація у нечисленних публікаціях була або відсутня, або ж наводилася на рівні негативної оцінки самого факту польського володарювання. І лише історії міста від середини XVII до кінця XVIII ст., вже присвячена низка ґрунтовних наукових досліджень. Однак жодної комплексної роботи по дослідженню історичної топографії Чернігова донедавна не було. Лише зараз, на основі існуючого історіографічного спадку, а також застосовуючи новітню методологію досліджень, ми можемо достатньо точно відтворити процес розвитку історичної топографії Чернігова в період XIV – XVIII ст.

Чернігів виник на терасі правого корінного берега р. Десна, там, де її прорізає русло р. Стрижень. Поверхня цього плато досить рівна, з невеликим ухилом з південного заходу на північний схід у бік р. Стрижень. З півдня до міста наближалася Десна. Її русло ніколи не було сталим, воно постійно змінювалося – то наближаючись, то віддаляючись від міста. Стрижень також інколи змінював своє русло, але не так сильно як Десна.

Перші значні зміни стародавнього рельєфу Чернігова відбувалися у X–XIII ст., коли місто активно заселялося та розбудовувалося. Ці зміни дуже сильно вплинули на його розвиток в наступні періоди. У XIV–XVI ст. зміни рельєфу були мінімальними, оскільки мала населеність міста дозволяла використовувати існуючий палеорельєф. Його зміни у XVII–XVIII ст. можна простежити за писемними та картографічними даними.

Починаючи з другої половини XVII ст. містяни почали активно освоювати природні території у самому місті та навколо нього. У

першу чергу, це стосувалося освоєння ресурсів р. Стрижень, та створення так званих Архієрейських ставків. Згодом були освоєні тераси р. Десна та її стариці – р. Кордівки на Застриженні та Бобровиці. Ці процеси тривали упродовж XVIII ст. Протягом XIX – початку XXI ст. палеорельєф Чернігова був дуже видозмінений, що ускладнює його дослідження.

Вірогідно, під час монгольського погрому дерев'яні укріплення Чернігова були частково знищені, а земляні тривалий час не відновлювалися. Реконструювати фортифікаційні споруди почали лише після того, як Чернігів увійшов до складу Великого князівства Литовського. Перша згадка про укріплення Чернігова у післямонгольську добу відноситься до 1380 р. Тоді, як зазначає один із літописів, Великий литовський князь Вітовт «зарубив Київ і Чернігів». Терміни «зарубив» та «зрубав» місто за давньоруського та ранньолитовського часу означали «збудував».

Власне чернігівський замок уперше згадується під 1499 р. у грамоті Великого князя Литовського Олександра Семену Можайському. Верхній замок знаходився в південній частині давньоруського Дитинця, на краю надзаплавної тераси і був відділений від Дитинця глибоким ровом. На «Абрисі Чернігівському» 1706 р. вказано, що розміри його внутрішнього

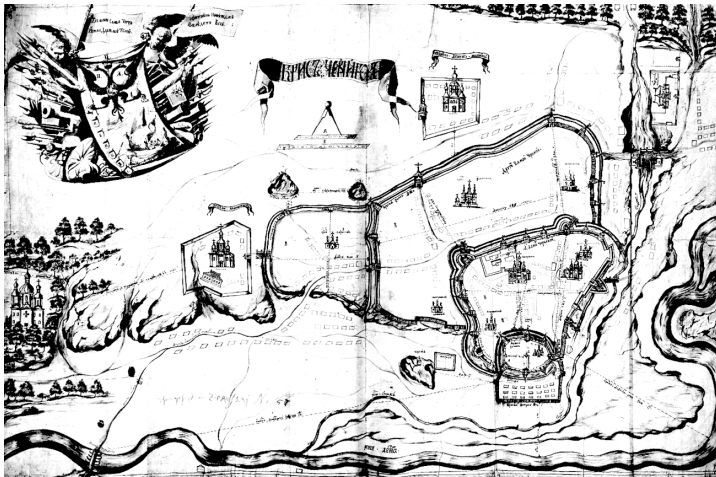

Рис. 1. «Абрис Чернігівський», 1706 р.

майданчика складали 30x40 сажнів (близько 64 x 85,3 м) (рис. 1). У цей час Верхній замок виконував одразу дві функції: феодалного двору володарів міста та міської цитаделі. Недарма в грамоті 1499 р. він названий саме «замком», а не «городом», як у випадку зі Стародубом та Гомелем (рис. 2).

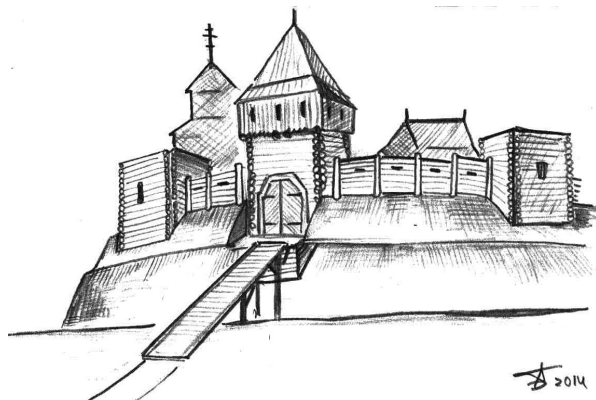

Рис. 2. Варіант реконструкції укріплень Верхнього замку в XV ст. (малюнок О. Бондаря)

У 1482 та 1497 рр. Чернігів був спалений татарами. Постійні руйнування міста демонстрували його слабку обороноздатність. У литовський період, Чернігів складався з цитаделі на Верхньому замку із незначними оборонними спорудами та самого міста, котре знаходилося в межах території давньоруського Дитинця. Останній у цей час ймовірно залишався неукріпленим.

У 1500 р. через зраду С. Можайського, котрий перейшов на службу до московського царя, Чернігів став прикордонною фортецею Московщини. Утім литовські князі з цим не змирилися і майже все XVI ст. тривала боротьба за Чернігово-Сіверщину, під час якої місто витримувало напади й облоги. Постійна загроза з боку Литовської держави призвела до того, що 1531 р. московською адміністрацією у Чернігові споруджується нова фортеця, котра мала дерев'яні стіни, посилені вежами. В літописі про ці події зазначено: «Того ж лета повелением великого государя Василя

Ивановича, Божею милостию государя самодержца всея Руси, срублен бысть град Чернигов древян». У 1534 р. литовський воєвода Андрій Немиров (Немирович) «со многими людьми с нарядом» підійшов до чернігівської фортеці та взяв її в облогу: «... да учал к городу приступати, ис пушек, ис пищалей учили на город стреляти». Однак гарнізон та жителі міста не здалися, швидко організували оборону, а вночі зробили вдалу вилазку у табір супротивника, де: «многих побили литовских людей и пушки и пищали со всем нарядом поимали. А на утро Ондрей Немиров с остаточным нарядом от города вскоре прочь пошли». Як свідчать результати археологічних робіт на Верхньому замку, укріплення XVI ст. склалися з із зрубів-тарасів, вмонтованих у вали давньоруського часу, що цілком відповідало московській фортифікаційній школі XV–XVII ст.

У 1562 р. у списку ратних людей Чернігова згадується дяк «для осадного дела», тобто людина, яка відповідала за обороноздатність фортеці та стан фортифікаційних споруд. Того ж таки 1562 р. литовський урядник Філон Кмит розбив великий загін московського воєводи та спалив Чернігів. Вірогідно, що під час цієї військової операції було спалено лише посади міста, оскільки жодних згадок про штурм, або ж захоплення укріпленої частини міста, немає. Це ще раз вказує на те, що міські укріплення в XVI ст. зосереджувалися лише на колишньому Дитинці, а саме місто укріплень не мало. У 1563 р. Михайлу Вишневецькому не вдалося захопити фортецю, тому він також спалив усі чернігівські передмістя. Наступного, 1564 р. литовські війська знову взяли в облогу Чернігів. На думку В. Руденка, саме перед цими подіями було укріплено дерев'яними стінами Єлецький монастир як один з міських оборонних пунктів. Найбільша кількість згадок і описів чернігівської фортеці в XVI ст. відноситься до облоги міста у 1579 р. Тоді Чернігів потрапив в облогу польсько-литовсько-татарських військ під командування князя Костянтина Острозького: «Переправившись през Днепр, распустивши в загоны козаков и татар своих, облегли Чернегов, столицу княжат северских здавна, але же ся в замку москва добре боронилася, а пеших до штурму мало было, самое тылко место Чернегов спалили...», та: «... в той

же час, Костянтин, князь Острозький, Чернигова добывал, але иж мощно боронилися з места, не добыл». Перебуваючи у Чернігові в 1584 р., М. Грюневег наводить такі дані про місто: «4 листопада ми ночували за містом Чернігів, він лежить зліва в двох гарматних пострілах від річки (Десни – О.Б.), простягнувшись з півдня на північ, з усіх сторін огорожений, кущами та лісом, що тут кругом. ... Десна там протікає зі сходу на захід, там же недалеко знаходиться маленький дерев'яний і погано побудований замочок, обмазаний глиною, від якого до кута міста проходить паркан з поставлених кілків». Також він вказує на наявність у місті восьми мурованих храмів: «Серед цих вказаних церков дві доволі великі, але стоять непокритими, так як в часи, минулої війни з Королем Стефаном дахи були зірвані та стріляли зі склепінь церков, а середні куполи зовсім обвалилися», але діючим з цих соборів був лише один – Спаській.

З 1584 по 1592 р. відбувалася перебудова укріплень Чернігова. Місто поділялося на «город» (або ж «большой город») та «острог» – це зафіксовано в Розрядних книгах записами за листопад 1585 р.

У 1604 р. Чернігів був зайнятий без бою військами Лжедмитрія. За згадкою одного з учасників тих подій, Чернігівський замок був добре укріплений: «благодаря валам, рвам, палисадам, дубовым стенам, внутри насыпанным землей и снабженными всевозможными московскими укреплениями этого рода». В чернігівській фортеці в цей час було: «армат больших двадцать семь поставленных на башнях и на стене так, что бы можно было со всех сторон поражать и отеснять неприятеля, было еще много меньших армат».

На початку весни 1610 р. Чернігів і його фортецю було вщент знищено військом київського підкоморія С. Горностая, але це було зроблено військовими хитрощами. За Деулінським перемир'ям 1618 р. Чернігів перейшов під владу Речі Посполитої і знову став прикордонною фортецею та адміністративним центром.

Весною 1623 р. Чернігів отримав магдебурзьке право, що безпосередньо вплинуло на розвиток історичної топографії міста. За привілеєм відомо, що у березні 1623 р. тут існували лише старі вали без укріплень. Під час відновлення оборонних споруд, польська адміністрація обмежилася укріпленням Дитинця та

Верхнього замку. З реляції Адама Киселя 1633 р. відомо, що місто було оточене «палями», та мало три брами – Водяну, Лоевську та Київську. Артилерією цієї фортеці опікувалася «пушкарська служба». Про обороноздатність нових укріплень свідчить той факт, що вони витримали облогу московських військ у 1633 р.

1 вересня 1633 р. московські війська підійшли до Чернігова, але раптово укріплення взяти не вдалося, штурм міської брами був відбитий. Зазнавши поразки при першому штурмі Ф. Бутурлін і Г. Аляб'єв відвели війська від міських стін і розбили облоговий табір на території Єлецького монастиря. Вночі з 1 на 2 вересня московські воєводи почали повторний штурм міста, що закінчився знову невдачею. Втрати московитів склали 30 осіб, серед яких було 7 бояр. Після цього московські війська знову відійшли у свій табір. З вересня Бутурлін та Аляб'єв пішли на генеральний штурм фортеці. Основний бій розгорнувся біля Лоевської брами. Штурмуємим майже вдалося прорватися в місто, проте їх кількісна перевага у вузьких воротах не мала значення й оборонці змогли відтіснити московські війська назад за міські стіни. 4 вересня воєводам надійшло повідомлення про те, що на лівому березі Десни з'явився польський кінний загін А. Киселя. Цей загін було прийнято як авангард деблокуючого загону. Московські воєводи, не гаючи часу, поспішно вночі відступили з-під Чернігова. За даними сучасного історика П. Кулаковського, трьохтисячному московському загону протистояли три сотні оборонців міста зі шляхти, козаків та міщан.

У 1648 р. Чернігів захопили повсталі козаки та селяни. Польська шляхта зайняла оборону на Верхньому замку, який повстанці штурмували п'ять разів протягом трьох тижнів, але взяли лише завдяки зраді: «Захватив замок путем измены, перебили там казаки свыше 180 человек шляхты значительной. Некоторые шляхтичи имели при себе свыше 100 челядников. Урядников земских, ротмистров, отборных солдат до 30, всех их, а также жен и детей перебили».

У 1654 р. відбулася доленосна та неоднозначна подія в історії України – було укладено «союз» з Московською державою в Переяславі. Згідно із царським указом від 4 квітня 1658 р. до Чернігова було введено московський гарнізон. До обов'язків

московських воєвод було включено догляд за фортифікаційними спорудами. Перша відома згадка про перебудову чернігівської фортеці за козацьких часів відноситься до 1667 р., коли один з московських воєвод підсилив обороноздатність Верхнього замку, та викопав таємний хід до Стрижня.

Цікаво, що відносини між козацькою адміністрацією та московським воєводою були напруженими. У 1668 р. коли І. Брюховецький підняв повстання проти російських воєвод, козаки чернігівського полковника Д. Ігнатовича (Многогрішного) витіснили московські війська з міста до Верхнього замку. Козаки почали облогу цитаделі Чернігова. В цей час російський воєначальник Г. Ромодановський почав придушувати анти-московське повстання по всьому Північному Лівобережжі. Д. Ігнатович намагався перешкодити військам Г. Ромодановського підійти до міста. Однак сил у нього на це не вистачило і козаки було оточені в межах укріплень міста. Склалася патова ситуація: козаки оточили московський гарнізон на Верхньому замку, але самі опинилися в оточенні військ Г. Ромодановського, якому з тилу загрожували війська Д. Ігнатовича. Почалися перемовини й облога з Верхнього замку була знята, що й засвідчив запис у літопису: «А гды князь Григорий Григоревич Ромодановскои пришел под Чернигов и добывал его крепко, а градиль козокам, абы, не проливаючи крови своеи и ведлуг своеи присяги, держалися царя православнаго, призволили на тое козаки, обрали себе за гетмана Демена Игнатовича Многогрешного». Після цього Чернігів та чернігівська фортеця знову повернулися під владу російського воєводи. Під час цих бойових дій місто постраждало настільки, що його населення було звільнене від податків на 7 років.

У 1670-х рр. було частково відновлено оборонні споруди колишнього Окольного граду та підсилено Фортецю. Найдавнішим детальним описом чернігівської фортеці, відомим на сьогодні, є «Розписний список» 1682 р. Він засвідчує, що місто мало дерев'яні оборонні споруди у вигляді стін і башт та складалося з «города» та «острога». Як і раніше, повинність ремонтувати та підтримувати у належному стані фортифікації лежала на міщанах, але козаки також брали в цьому участь.

На початку XVIII ст. місто складалося з Фортеці, Верхнього

замку та Острога. Згідно з відомостями за 1718 р., чернігівська фортеця складалася з двох частин – «города» і «замка». Період розквіту чернігівської фортеці припав на 1660–1710-ті рр. Утім, вже 1715–1717 рр. вона потребувала кардинальної реконструкції.

У 1728 р. Фортеця перебувала у дуже поганому стані. Про це свідчить резолюція інженерної контори про стан південних фортець імперії: «Крепостной вал Чернигова находится в таком разрушенном положении, что не только люди, но и скотина проходит через него». У 1730 р. для ремонтних робіт до Чернігова був направлений інженер А. де Бриньї (рис. 3). Роботи проводилися повільно та на окремих ділянках. У цей же час А. де Бриньї склав план Чернігова й чернігівської фортеці, на якому зобразив новий тип укріплень міста з повноцінними п'ятикутними бастионами, що розташовувалися перед Любецькими, Погорілими та Водними воротами.

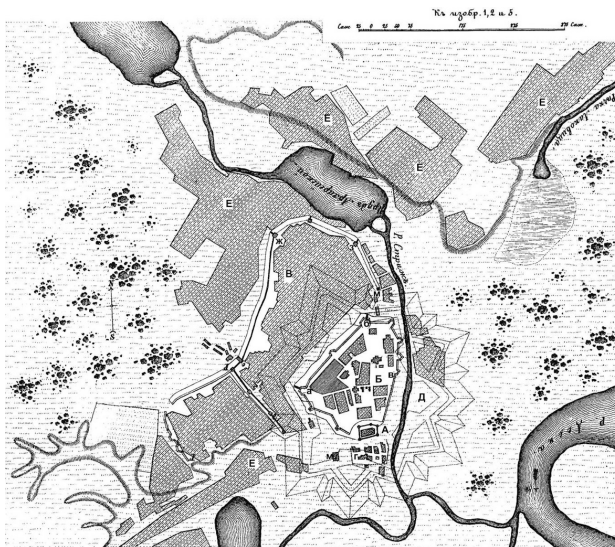

Рис. 3. План Чернігівської фортеці початку 1730-х рр. генерал-майора А. де Бриньї з проектом нових укріплень: А – Цитадель. Б – Земляна фортеця. В – Місто з дерев'яною огорожею. Г – Острог. Д – Проект нової фортеці. Е – Забудова міста.

Війна з Османською імперією у 1735 р. спонукала Військову колегію видати наказ про першочергові заходи щодо ремонту фортець на території Гетьманщини, а вже у 1736 р. полковник Л. Ізмайлов доповідав графу О. Румянцеву, що «замок черниговский мало где был спорчен, надлежащею земляною работою совсем как надлежит, також и палисадником окончен и в добром находится состоянии, и в оном по имеющимся раскатам батареи поделаны и пушки везде разставлены».

Починаючи з 1740-х рр. з'являються точні плани та детальні описи чернігівської фортеці. На плані 1740 р. Фортеця позначена як «Земляная крепость», на план також нанесені всі оборонні лінії та квартально-вулична забудова.

У 1750 р. на території Фортеці сталася велика пожежа, яка знищила майже всі будівлі та пошкодила оборонні споруди. Фортецю було відновлено, утім її значення постійно зменшувалося. Якщо плани 1730–1750-х рр. склалися з метою реконструкції укріплень, то у 1760–1790-х рр. знімалися для цивільно-господарських потреб. У 1799 р. чернігівську фортецю було ліквідовано, а у 1800–1803 рр. укріплення знищили.

Постійні зміни торкалися і внутрішньої забудови Чернігова. На території Фортеці з XIV до кінця XVIII ст. існували різні за призначенням і розмірами споруди – культові, житлово-господарські, адміністративні та військові. Вони часто виникали на місці попередніх споруд, тому на сьогодні локалізувати деякі об'єкти, відомі з писемних документів, неможливо, як і неможливо інтерпретувати усі розкопані під час археологічних досліджень споруди.

Достеменно відомо, що забудова Фортеці у XIV–XV ст. формувалася вздовж Замкової вулиці. Остання виникла у зв'язку з тим, що Верхній замок став відігравати головну оборонну роль. Щодо забудови території Фортеці у XVI ст., то наявні писемні згадки про існування воєводських дворів у «большом и малом острогах», а вже згаданий М. Грюневег зазначав, що забудова Фортеці складалася з поганих дерев'яних споруд.

Більш-менш точно встановити забудову Фортеці можна вже з другої половини XVII ст. Зокрема, встановлено, що двір

чернігівських полковників розташовувався перед Спаським собором. Також точно локалізуються будинки Стриєвського та Полкової канцелярії (рис. 4). Забудова міста кінця XVII – початку XVIII ст. була знищена пожежею 1718 р. Згодом вона відновилася та досить докладно відображена на планах 1730–1740-х рр. (рис. 5). Утім новобудови знову загинули у пожежі 1750 р. Опис чернігівської фортеці від 27 травня 1766 р. засвідчує: «Город Чернигов состоит при горах, прозываемых Елицских и Болдинских, а в том городе крепость обнесена земляным валом, где называется старой город, а вскрай онаго старого города от реки Десны особо маленькая крепость, выстроена и обнесена тоже земляным валом, которая называется замок, да, кроме того, при том же старом городе, от польской границы имеетя особой небольшою насыпной вал, где называется новой город, которой вал в крайней обветшалости и несостоянии; о валу ж около старого города обнесенном, в какой он находится исправности, тое зависит на искусстве в том знающих. В старом городе ворот четыре, как-то: одни при вышепомянутаго замке, прозываемые замковыя, другия Киевскя, они ж и Любецкия, третьи Прогорелья, они ж и Лоевскія, четвертыя, при речке Стрижне состоящая, называемыя водяныя, да кроме того, при канцелярии полковой черниговской, под валом к той же речке Стрижню вылазка совсем обветшалая...».

Рис. 4. Варіант реконструкції видової перспективи Замкової вулиці на території чернігівської фортеці станом на кінець XVII – початку XVIII ст. (малюнок О. Бондаря).

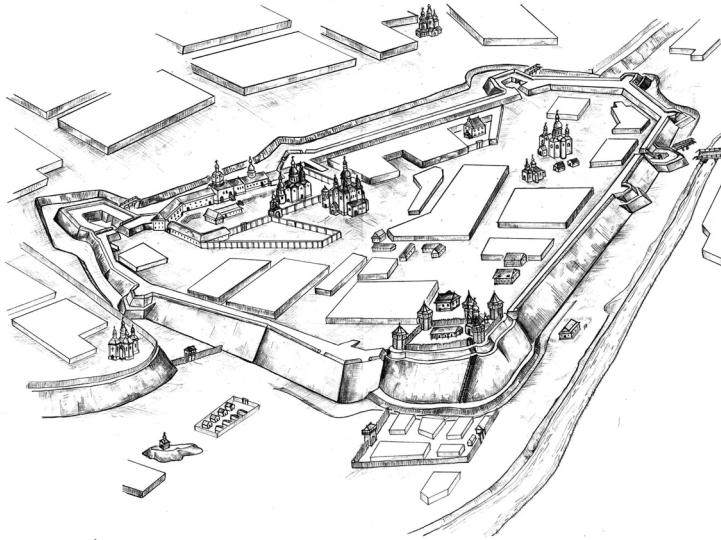

Рис. 5. Варіант реконструкції чернігівської фортеці станом на 1730-ті – 1740-ві рр. (малюнок О. Бондаря).

Між 1751 та 1757 рр. формується частково нова система забудови Фортеці. В її основі залишається головна вулиця від Погорілої брами до Верхнього замку. Уздовж неї були зведені нові адміністративні та господарські будівлі. Так, за Погорілою брамою на східній частині Замкової вулиці знаходився Інженерний двір, далі – Артилерійський двір. Уздовж цієї вулиці розташовувалися Воскресенська та Михайлівська церкви, будинок Полкової канцелярії. Між ними – просторий сад. По інший бік від Артилерійського двору знаходився чернігівський магістрат.

Забудова Фортеці продовжувала зростати у 1770–1780-х рр., але дедалі більше адміністративних споруд, будинків заможних громадян будувалися на території міста. Відтак роль Фортеці як ядра міста поступово зменшується.

Окрім самої Фортеці-Дитинця, у Чернігові протягом XIV–XVI ст. формувалися також міські та приміські забудови. Насамперед зазначимо, що в результаті багаторічних археологічних досліджень на території міста було виявлено низку об'єктів, котрі дослідники

віднесли до другої половини XIII–XIV ст. Результати цих робіт дають підстави припустити, що заселена територія Чернігова не звужувалась до розмірів Дитинця, як це досить довго вважалося. Об'єкти XIII–XIV ст. були зафіксовані в районі Окольного граду, на Передгородді, біля П'ятницької церкви та на правому березі р. Стрижень. Тож теза про запустіння посаду після 1239 р. виявилася хибною. У другій половині XIII–XIV ст. на посадах існували окремі заселені ділянки. Напевно, період їх існування був нетривалим, оскільки матеріалів XV–XVI ст. тут не виявлено.

Роль прикордонної фортеці у XIV–XVI ст. не сприяла збільшенню населення та розростанню міської забудови Чернігова. Вірогідно, у цей час усе місто вміщувалося на території давньоруського Дитинця та займало площу близько 15 га. Протягом XVI ст. Чернігівський неукріплений посад щонайменше 6 разів постраждав під час облог міста – у 1506 (1507), 1515, 1535, 1563, 1564, 1579 рр., у 1610 р. місто було вщент спалено.

Відбудова міста почалася лише у 20–30-і рр. XVII ст. За описом 1638 р. у місті налічувалося 212 «димів», це означало, що місто вийшло за межі Дитинця на територію Окольного граду. Утім, ця частина міста залишалася неукріпленою. Між 1648 та 1660 рр. дані про міські укріплення відсутні. Спорудження укріплень, власне навколо міста (так званого «Другого замку черкаського»¹), відбулося у 1670-х рр. Як і у випадку з Фортецею, козацька адміністрація вирішила відновити частину давньоруських укріплень. Загальний вигляд та конструктивні особливості цих укріплень реконструюються за «Абрисом Чернігівським» та описами (рис. 6).

Лінія міських укріплень досить детально зображена на плані 1730 р. Найточнішим та найдетальнішим планом, на якому зображено міські фортифікації, став план 1757 р. На ньому викреслено кожен вигин та залом стін, залишки башт та інші елементи укріплень. Міські фортифікації Чернігова, споруджені в 1670-х рр., від самого початку були морально застарілими й носили лише допоміжний характер.

На жаль, наразі майже нічого не відомо про забудову території колишнього Окольного граду в XV–XVI ст. Ймовірно, що вона

¹ Черкасами називали козаків.

була представлена окремими садибами, що відігравали роль окраїн міста або навіть передмістя (рис. 7).

Рис. 6. Варіант реконструкції головної міської брами Чернігова кінця XVII – початку XVIII ст. (малюнок О. Бондаря).

Перші писемні згадки про забудову колишнього Окольного граду відносяться до 30-х рр. XVII ст. Місто мало дві головні вулиці – Любецька (Красна) та Гонча – уздовж яких знаходилась садибна забудова. Ще одна вулиця розпочиналася біля Погорілої брами і проходила уздовж рову Фортеці аж до Київської брами. Вірогідно, що така вулична структура сформувалася ще за часів Київської Русі, зважаючи на спадковість системи укріплень. Цю тріальну вуличну систему прорізували допоміжні вулички та провулки. Міщан, які жили на території посаду, в документах другої половини XVII ст. називають, за московською традицією, «посадскими людьми». У 1666 р. в Чернігові знаходилося 314 дворів. До цього переліку були включені двори «мещан пахотных, и промышленных, и торговых, и ремесельных, и убогих людей».

Ще одним районом міста біля Фортеці був Третяк, на якому знаходилася виробнича зона та кладовище Покровської церкви. На плані 1757 р. позначено усього чотири садиби та церковне подвір'я з цвинтарем.

Рис. 7. План-схема районування Чернігова станом на 1670–1680-ті рр. (реконструкція О. Бондаря):

1. Верхній замок (Верхнє місто). 2. Фортеця (перший замок Черкаський). 3. «Нове місто» (форштадт, другий замок Черкаський). 4. Острог (Солдатська слобода). 5. Третяк. 6. Поділ. 7. Єлецький монастир.
8. Любецька брама. 9. Погоріла (Лоевська брама). 10. Водяна брама.
11. П'ятницький монастир.

Важливими містоформуючими компонентами, що мали відношення і до території посаду Чернігова в XVII–XVIII ст., були храми. На початку XVIII ст. на «Абрисі Чернігівському» зображено чотири посадські церкви. Хрестовоздвиженська церква знаходилася на схід від Любецької вулиці, недалеко від міської брами. Згодом дерев'яну обитель розібрали, а на її місці у 1759 р. побудували нову, досить цікавої конструкції. Перший її поверх був мурованим, а верхні яруси – дерев'яними. О. Шафонський зазначав: «Церковь Воздвиження Честнаго Животворящаго Креста, до половини каменная, однопрестольная». Миколаївська церква була збудована біля Лоевської брами, на початку вулиці Гончої. Невідомим залишається час її будівництва, але за даними «Історико-статистичного опису Чернігівської

епархії», в 1680-х рр. вона вже існувала. На початку XVIII ст. ця церква вважалася «ветхою», тому у 1732 р. на її місці збудували нову, також дерев'яну. Покровська церква розташовувалася майже по центру Третяка і була його центральною домінантою. На її місці у 1764 р. було збудовано нову, однойменну дерев'яну церкву. Ці три дерев'яні храми були побудовані ще в XVII ст. Разом з тим, А. Тарасов та О. Шафонський згадують про ще одну церкву на Гончій вулиці у XVIII ст. – Богоявленську. За даними О. Шафонського: «в 1742 году на место деревянной же обветшавшей, старанием и иждивением бывшего Магистрата Черниговского войта Козьмы Каневского, состроенная». Звідси можна зробити висновок, що Богоявленська церква існувала десь з самого початку XVIII ст., або навіть з XVII ст. Південною ж домінантою міста з 1715 р. стала Катериненська церква збудована за сприяння козацько-старшинської родини Лизогубів.

У 1750 р. на території міста стала величезна пожежа, що винищила більшу половину житлової та господарської забудови (рис. 8-9). Утім, після пожежі забудова форштадту відновилася майже у колишніх межах. У цей час населення міста почало стрімко зростати, й міщани вже не могли тіснитися на території, яка була обмежена міськими укріпленнями. Вони стали оселятися у передмістях, на північ та схід від Фортеці та міста, утворюючи там нові райони зі своєю системою забудови та інфраструктурою, церковно-культурними комплексами.

Рис. 8. План-схема районування Чернігова середини XVIII ст. (виконана О. Бондарем):

1. Фортеця. 2. Форштадт. 3. Третяк. 4. Район «Гончий». 5. П'ятницьке поле. 6. Миколаївський район. 7. Застриження. 8. Поділ. 9. Архієрейські ставки.

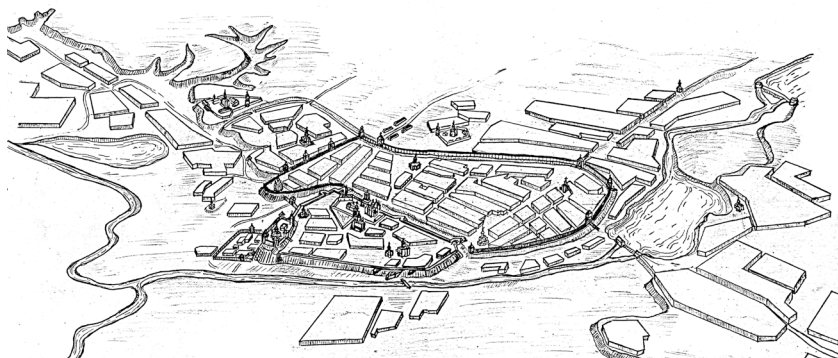

Рис. 9. Варіант реконструкції забудови Чернігова станом на 1730-ті – 1740-ві рр. (малюнок О. Бондаря).

За даними писемних та зображальних джерел, приміська забудова Чернігова у другій половині XVII ст. почала розповсюджуватися у трьох напрямках. З XVII ст. активно почав заселятися чернігівський Поділ. У писемних джерелах цей район починає активно згадуватися з 1670-х рр. На планах XVIII ст. його територія в основному була заболоченою та прорізаною старицями річок. Лише під терасою р. Десни, в районі Третяка та Єлецького монастиря, було невелике природне підвищення довжиною 700–800 м, придатне для заселення, розташоване паралельно самій терасі. Закінчувався Поділ кінця XVII – початку XVIII ст. біля підніжжя Єлецької гори. У першій половині XVIII ст. починають формуватися декілька кварталів південніше дороги до монастиря, а сама забудова досягла підніжжя Болдиних гір. Загальна площа Подолу наприкінці XVIII ст. складала близько 40–42 га, але його забудова була не щільною.

Другий неукріплений район міста формувався на північ від укріплень форштадту, уздовж річки Стрижень, починаючись від північної брами. Забудова цього району була пов'язана з системою водопостачання та водовідведення, що вирішувалася за рахунок р. Стрижень.

Забудова Застриження відбувалася протягом всього XVII–XVIII ст. Уже в першій половині XVIII ст. приміські квартали зайняли територію від Застриження вздовж дороги на Новгород-Сіверський більш ніж на 1,5 км – це майже все с. Бобровиця. Забудова простягалася вздовж сучасної вул. Шевченка, від перехрестя вул. Шевченка та вул. Молодчого, до початку вул. Рокосовського. Тут стояли окремі великі садиби, серед яких особливо виділялася садиба В. Дуніна-Борковського.

Слід декілька слів сказати про облаштування приміських садиб чернігівської козацької старшини. Ближче до міста ще з XVII ст. знаходилась садиба Полуботків. Її центральною частиною був мурований двоповерховий будинок кінця XVII ст., а сама територія садиби була оточена парканом з проїзною баштоподібною брамою. Територія маєтку включала декілька інших споруд. Садиба Дуніних-Борковських знаходилася на сучасній території колишнього 30-го окремого Чернігівського лінійного полку зв'язку за адресою вул. Шевченка, 107. Дослідженнями чернігівських археологів І. Ігнатенка, А. Цекова та І. Віннікова, під однією із сучасних будівель було виявлено підвальні приміщення, які залишилися від мурованого будинку кінця XVII ст. Вірогідно, що, як і садиба Полуботків, цей архітектурний комплекс був представлений мурованим житловим будинком та господарськими спорудами, оточеними парканом. Окрім садиб козацької старшини, на Застриженні вздовж дороги також розміщувався замський будинок чернігівського архієрея. Він уперше згадується в 1732 р. як «двор архиерейской церкви на Бобровице». До нас дійшов його яскравий опис: «Загородный архиерейский каменный дом, называемый бобровицкий, положение имеющий в конце предместья города при луку реки Десны, в нем церковь святых Жен Мироносиц, с принадлежащих к оному деревянным строением, обширным садом, с фруктовыми разными деревьями и небольшою рощею».

Починаючи з 1770-х рр. на північ від Третяка формується комплекс міського кладовища з новозбудованою Воскресенською церквою та церквою Григорія Вірменина. На 1730–1740-ті рр.

територія Чернігова складала близько 125–130 га. За описом 1798 р. Чернігів займав площу близько 476 десятин (до 500 га).

Важливу роль в розвитку міста відігравали чернігівські монастирі. За ранньомодерної доби в Чернігові діяли чотири чернечі обителі – Борисоглібський, П'ятницький, Єлецький Успенський та Троїцько-Іллінський монастирі.

Борисоглібський монастир займав південно-західну частину Фортеці. Він був оточений мурованою стіною. Він включав будівлю так званого Колегіуму, келії та господарські приміщення, архієпископський будинок, Борисоглібський собор та сад (рис. 10). На захід від саду розміщувався провіантський склад і державний соляний амбар. Біля воріт існували невеликі дерев'яні караульні-сторожі. На Верхньому замку в цей час знаходилися Артилерійський склад та пороховий погріб. Складовою забудови Фортеці у часи, що розглядаються, був Борисоглібський монастир. Він розташовувався у південно-західній частині Фортеці та займав близько 8,5% її площі. На його території розміщувалися Борисоглібський собор, келії, навчальні корпуси Чернігівського колегіуму, будинок архієпископа, колодязь і трапезна церква. Північно-західна частина споруд монастиря була вписана в оборонну лінію Фортеці.

Найменшим зусіх монастирів був П'ятницький. Він знаходився за міськими укріпленнями, на П'ятницькому полі. Монастир навколо П'ятницької церкви кінця XIII ст. було відновлено у 1670-х рр. Він був підпрямокутної форми та оточувався дерев'яним парканом, за яким знаходилися дерев'яні келії (рис. 11). У 1750 р. монастирський комплекс постраждав від пожежі, але невдовзі був повністю відновлений У 1786 р. монастир було закрито. Загалом він до середини XVIII ст. відіграв роль північного маркера розповсюдження міської забудови.

На захід від Третяка знаходився Єлецький монастир. Значна кількість джерел вказує на його існування в XIV – на початку XVII ст. Утім його топографія в цей час залишається невідомою. Є дані, що на початку XVII ст. він був огорожений дерев'яною стіною з паль. Під час нападу 1610 р. С. Горностая Єлецький монастир був спалений. За польської доби його передали уніатам. На жаль, про

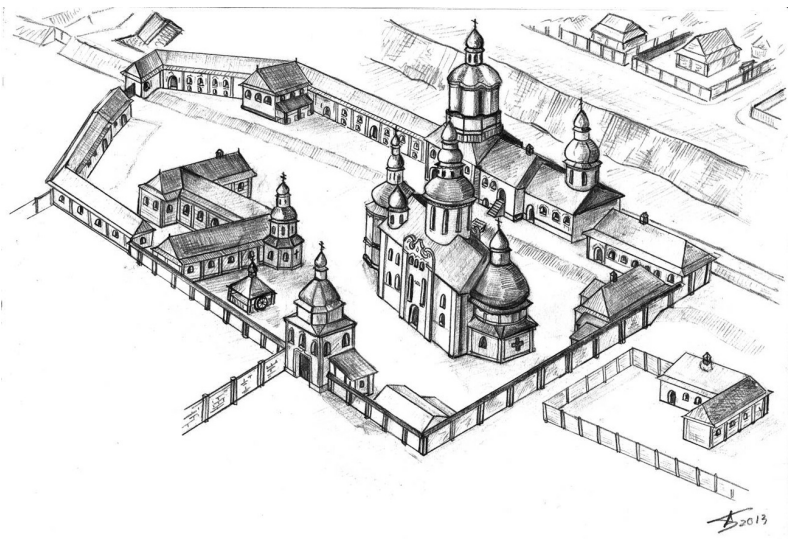

Рис. 10. Варіант реконструкції Борисоглібського монастиря станом на середину XVIII ст. (малюнок О. Бондаря).

Рис. 11. Варіант реконструкції П'ятницького монастиря станом на середину XVIII ст. (малюнок О. Бондаря).

топографічну ситуацію цього періоду нічого не відомо. Активна забудова цього комплексу розпочалася у другій половині XVII ст. і тривала протягом XVIII ст. У 1676 р. було збудовано трапезну Петропавлівську церкву, а протягом 1670–1675 рр. – баштоподібну дзвіницю. Наприкінці XVII ст. монастир був обнесений мурованою стіною, що остаточно сформувало його підтрикутну форму (рис. 12).

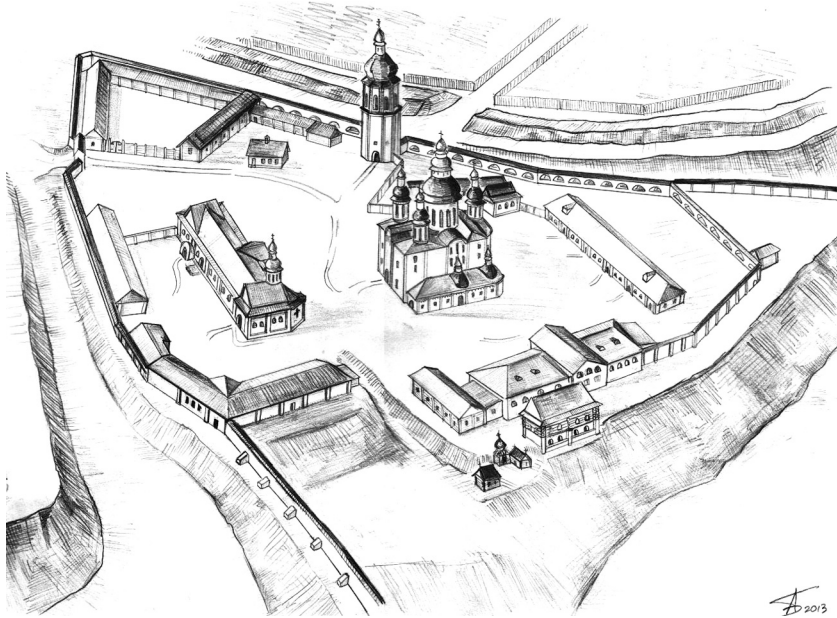

Рис. 12. Варіант реконструкції Єлецького монастиря станом на середину XVIII ст. (малюнок О. Бондаря).

Троїцько-Іллінський монастир складався з двох архітектурних комплексів. Комплекс Іллінського монастиря був досить невеликий. У XVII–XVIII ст. він включав муровану Іллінську церкву, печерний комплекс, дерев'яний будинок друкарні та міст з галереєю через яр. Троїцький ансамбль почав формуватися з будівництва трапезної Введенської церкви 1677 р. Однак, як видно з розпланувальної структури монастиря, це був початок

реалізації продуманого заздалегідь плану будівництва. Троїцький собор заклали у 1679 р. і закінчили будувати лише 1695 р. У 1740-х рр. розпочалося розширення території монастиря у західному напрямку. В центральній частині монастиря у 1750 р., навпроти головного храму збудували будинок архімандрита і обнесли монастир мурованою стіною.

Ще один очевидно монастирський комплекс, відомості про який відносяться до початку XIX ст., існував за півкілометра на захід від Єлецького монастиря. Історіографічна традиція приписує йому назву Сіверянського. Складався цей комплекс з давньоруського мурованого храму кінця XII – початку XIII ст. та печер. На думку чернігівських археологів Т. Новик та В. Руденка, комплекс припинив своє існування до початку XVIII ст. На «Абрисі Чернігівському», приблизно на тому місці, де було зафіксовано рештки церкви, проглядається ледве помітний, ціленаправлено затертий контур церковної споруди. Можна припустити, що спочатку автор «Абрису Чернігівського» намалював його, а потім з якихось причин затер це зображення. Ймовірно, це була якась дерев'яна споруда, на що вказує іконографія та стиль зображення або ж рештки мурованої споруди, що тут знаходилася на цьому місці з кінця XII ст. Однак даних щодо хронології існування цього комплексу на сьогодні немає. Якщо цей собор зберігся після 1239 р., то поступово руйнувався й вже до початку XVIII ст. (час створення «Абрису») перестав існувати.

Окрім монастирської, у Чернігові була й найближча сільська округа (1,5–2 км від укріплень). Ця округа в період з XIV до XVIII ст. мала різний вигляд та функціональне навантаження. На жаль, про долю цієї округи в XIV–XV ст. майже нічого не відомо. Можна лише зазначити, що існували невеликі поселенські анклавні, котрі безпосередньо були прив'язані до міста. Один із них розташовувався в ур. Ялівщина та був досліджений археологами.

Ситуація почала змінюватися у 1630-х рр., коли навколо Чернігова осаджуються такі приватновласницькі села, як Жолвинка, Гушин, Масани, Півці, Коти, Бобровиця та Полуботки.

У другій половині XVIII ст. міська адміністрація зіткнулася з проблемою самовільного заселення та забудови приміських територій. Цьому сприяло те, що Чернігів в середині XVIII ст. був досить компактним і навколо нього існувала зона в 1,5–3 км, вільна від забудови навколишніх сіл. Зазвичай ці території, добре показані на планах Чернігова та його округи останньої чверті XVIII ст., використовувалися міською владою як вигони або сінокоси. Такі самовільні забудови були можливі через відсутність загального плану розбудови міста. Ще в 1760-х рр. ці процеси намагалися контролювати Інженерна команда, але спроба успіху не мала. Лише у 1799 р. за вказівкою Сенату було складено плани земель навколо міста на дві версти, призначених під вигони. Стосовно незаконної забудови, що вже існувала, була зроблена пропозиція власникам заплатити за ці будинки постфактум «за плату городу узаконенных денег». Ці заходи, вірогідно, не дали бажаних результатів, і вже через 4 роки, за утвердженням планом перебудови міста, значна кількість будинків була просто знесена, а на звільнених територіях були прокладені нові вулиці.

Зважаючи на те, що Чернігів знаходився на такій потужній водній магістралі, як р. Десна, не можна оминати увагою такий важливий район будь-якого міста, як пристань або порт. В своєму опису Чернігова А. Тарасов зазначав: «При оной реке (Десні – О.Б.) близ города Чернигова имеется пристань». Далі він зазначав: «По реке Десне вниз во всякое летнее время кушцы и промышленники сплавляют строевой, дровяной и карабельный лес разного рода, Орловской губернии из Брянского уезда; суда проходят плоскодонныя, именуемыя барки или байдаки, нагруженныя железом, хлебом, горячим вином и прочим. Розглядаючи саму пристань, автор відзначає, що «строений же при оной пристани для складки товаров, ровно как и препятствующих судоходству причин в дачах городских нет». На жаль, жоден тогочасний документ не подає нам точних орієнтирів, за якими сьогодні можна було б визначити місцезнаходження пристані. Тим більш, що за минулі 400 років Десна кілька разів змінила своє русло, відповідно, на сьогодні локалізувати пристань Чернігова у XVII–XVIII ст. неможливо.

Таким чином, протягом XIV–XVIII ст. розвиток та забудова міста тривали співвідносно із демографічними чинниками, у відповідності із приростом населення. У першу чергу, для заселення обиралися ділянки або на території міста, що були найбільш захищеними, або ж знаходились поблизу укріплень. Одним з визначальних чинників розселення залишалося водопостачання. Ця проблема вирішувалася шляхом будівництва нових районів поблизу водойм, біля річок Стрижень, Кордівка (Лаковиця), та добре забезпеченого водою Подолу, а також улаштуванням міських колодязів.

У XV–XVIII ст. чернігівці намагалися жити та селитися враховуючі як рельєф місцевості, так і контури давньоруських укріплень, тим самим живучі у гармонії з природою. Ріст забудови Чернігова, стабільне економічне зростання та збільшення кількості прихожан, призвели до будівництва нових культових споруд та перебудови вже існуючих церков та храмів. Поступово виникає централізований некрополь та ін. Вже у другій половині XVIII ст. місто зайняло територію, що за площею дорівнювало місту першої половини XIII ст. У другій половині XVIII ст., згідно з картографічними матеріалами та статистичними даними, забудована територія міста досягла площі понад 400 га. Вона включала Фортецю, міську забудову на правому та лівому берегах р. Стрижень, район Подолу, а також три замські монастирські комплекси. Разом з тим, швидкий розвиток Чернігова спричинив появу нових проблем: водозабезпечення, дотримання санітарних норм; хаотичність забудови, що загострювала пожежонебезпечні ситуації тощо. Всі ці проблеми частково вирішувалися протягом XIX ст., а деякі з них залишалися невирішеними навіть на початок XX ст., коли Чернігів став губернським центром.

ЛІТЕРАТУРА

Адруг А.К. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. – Чернігів, 2008.

Баран-Бутович С. Чернігів як об'єкт історично-крєзнавчих екскурсій. - Чернігів, 1931.

Бондар О., Сердюк Д. Подорож козацьким Черніговом XVII–XVIII ст. : Путівник. – Чернігів, 2015.

Бондар О.М. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини XV–XVIII ст. : ілюстрований довідник. – К., 2015.

Бондар О.М. Чернігів : місто та фортеця у XIV–XVIII ст. – К., 2014.

Вечерський В. Пам'ятки архітектури і містобудування Лівобережної України. Виявлення, дослідження, фіксація. – К., 2005.

Вечерський В.В. Спадщина містобудування України. Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. – К., 2003.

Вечерський В.В. Фортеці й замки України. – К., 2011.

Доманова Г.С. Взаємовідносини Чернігівського магістрату з гетьманським урядом та місцевою козацькою адміністрацією у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. // Батуринські читання 2007 : Збірник наукових праць. – Ніжин, 2007. – С. 84-90.

Древняя Русь. Город, замок, село // Археология СССР. – М., 1986.

Ігнатенко І. До питання про локалізацію будівель військової та цивільної адміністрацій в Чернігівській фортеці у кінці XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2016. – № 3. – С. 37–46.

Історико-культурні заповідники / за ред. В. Вечерського. – К., 2011.

Карнабіда А.А. Чернігів: Архітектурно-історичний нарис. 2-е вид. – К., 1980.

Коваленко В.П. К исторической топографии черниговского детинца // Проблемы археологии Южной Руси. – К., 1990. – С. 15–23.

Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – К., 2006.

Леп'явко С.А. Чернігів : Історія міста. – К., 2012.

Маркевич Н. Статистическое и историческое описание Чернигова. – Чернигов, 1852.

Марков М.Е. О достопамятствах Чернигова. – М., 1847.

Моця О.П., Казаков А.Л. Давньоруський Чернігів. – К., 2011.

Новик Т. Г. Археологічні дослідження пізньосередньовічної споруди в Чернігові // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 10. – Луганськ, 2001. – С.76–79.

Очерк города Чернигова и его области в древнее и новое время. – К., 1846.

Очерк истории города Чернигова. 907–1907 гг. – Чернигов, 1908.

Половникова С.О. «Росписной список» Чернігівської фортеці 1682 р. // Чернігівська старовина : Збірник наукових праць, присвячений 1300-річчю Чернігова. – Чернігів, 1992. – С. 88–100.

Руденок В.Я. Подземелья Вала // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 104–106.

Руденок В.Я. Чернигов из века в век. – Чернигов, 2007.

Сергеев С. «Фортеця шести держав» (історія Чернігівської фортеці) // Сіверянський літопис. – 2015. – № 6. – С. 50–55.

Ситий Ю. Топографія та структура укріплень давньоруського Чернігова в різні періоди його історії // Сіверянський літопис. – 2012. – № 1–2. – С. 35–42.

Хижняков В. Черниговская старина. (1765–1810 гг.). По архивным бумагам городской думы // Киевская Старина. – 1899. – Т. LXV. – Отд. 1. – С. 367–407.

Холостенко Н.В. Восстановление и исследование архитектурных памятников Чернигова // Строительство и архитектура. – 1969. – № 4. – С. 34–41.

Черненко О., Бондар О. Чернігівський Борисоглібський монастир у XVII–XVIII ст. (за археологічними та картографічними матеріалами) // Чернігівські старожитності : Збірник наукових праць. – Чернігів, 2015. – Вип. 2 (5). – С. 166–174.

Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1880. – Т. I.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ МАГІСТРАТ: СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ

Магістратське правління в містах набиало чинності завдяки привілеям на магдебурзьке право, яке було одним з найпоширеніших середньовічних прав міських громад на теренах Західної та Східної Європи. Надання містам магдебурзького права автоматично звільняло їх від юрисдикції місцевої державної адміністрації та санкціонувало створення органів станового міщанського самоврядування та суду – магістратів. Міста Чернігово-Сіверщини, що входили до складу Речі Посполитої так само долучилися до німецьких самоврядних традицій.

На початку XVII ст. тяжкі випробування випали на долю Чернігова. У 1611 р. місто було спалене польськими військами на чолі з Горностаєм. Відтоді, як згадують джерела, Чернігів протягом 12 років не міг отямитись від розвали. Опанувавши регіон на підставі Деулінського перемир'я 1618 р., уряд Речі Посполитої намагався перетворити Чернігів у свій надійний форпост на кордоні з Московським царством і прагнув стимулювати його розбудову.

Підвалини міського самоврядування в Чернігові було закладено на підставі привілею на магдебурзьке право короля Сигізмунда III від 27 березня 1623 р.: «будучи на оборонному місці, може своїми валами не тільки стримувати ворожі штурми, але і бути заслоною кордонів нашої коронної держави, зичимо всемірно, щоб воно якнайшвидше зміцнювалось, приумножувалось і прикрашалось, ставало потужнішим проти ворогів і раптових небезпек». З огляду на особливий статус щойно приєднаних до Речі Посполитої земель (чернігівська Сіверщина була надана в особисту адміністрацію королеви-чача Владислава) король призначив довічним війтом капітана Яна Куновського, якому доручалося організувати вибори урядовців і налагодити діяльність магістрату. Водночас Чернігів одержав гербову печатку, на якій було зображено Святого Владислава, «в латах убранного», який тримав у правій руці червону хоругву.

Тяглість самоврядної традиції і консерватизм міщанської спільноти засвідчує той факт, що зображення Святого Владислава зберігалось на печатці Чернігівського магістрату аж до 1782 р., коли указом Катерини II було затверджено новий герб Чернігова – «герб состоит из четверугольного продолговатого щита; в нем нижние углы круглые, а в нижнем краю, по середине, острое возвышение. На щиту стоит в сребрном поле одноглавый черный, увенчанный золотою короною, с распростертыми крыльями, в левую сторону смотрящий орел, у которого нос и обе ноги по самые перья золотые; в левой когте держит вкось длинный позлащенный крест, так что оный крест, лежа на груди и шее орла, верхнею своею частью между правым крылом и головою находится».

Досить архаїчна емблематика зберігалася і на прапорі Чернігівського магістрату. За свідченням О. Шафонського, «магистратовое знамя... треугольное, и состоит из голубаго штофу. На одной стороне написан образ Преображения Господня; по сторонам сего образа на правой – пророк Мойсей, а на левой – пророк Илия; в подножии онаго Святыи Апостол Иоанн, Апостол Петр и Апостол Иаков; на другой стороне прежний магистратский герб. Кайма онаго знамя желтаго штофу, по краям которой, во место позументу, золотыя и сребная сусальныя полосы и шелковым шнурком обшиты. На верху древка деревянная, позолоченная булава и над оною такой же крест».

Після Української національної революції середини XVII ст. та приєднання України до Росії міщанство намагалось зберегти status quo. На цьому ґрунті й було досягнуто порозуміння з гетьманським та царським урядами. У листопаді 1649 р. право Чернігова на самоврядування підтвердив своїм універсалом гетьман Б. Хмельницький, а 27 червня 1655 р. цар Олексій Михайлович надав місту першу конфірмаційну грамоту.

Чернігівський магістрат був розташований в історичному центрі міста – спочатку в колишньому будинку П. Полуботка, що неподалік від Чернігівської полкової канцелярії, будівля якої збереглася до наших днів, а потім у двоповерховій споруді поблизу Прогорілої чи Миколаївської брами у північно-східній частині дитинця.

Рештки фундаментів останньої у 80-х рр. ХХ ст. виявив і дослідив відомий чернігівський архітектор і краєзнавець А. Карнабід. За його свідченням, будинок магістрату загальною площею близько 350 кв. м. був споруджений з якісної червоної цегли місцевого виробництва на міцному вапняному розчині й мав просторі підвальні приміщення, перекриті коробовими та хрестовими склепіннями.

У складі Чернігівського магістрату мали функціонувати 2 колегії – рада (на чолі з бурмистром) та лава (на чолі з війтом). Розмежування їхніх функцій не завжди було чітким, хоча зазвичай лава виступала як судова установа насамперед у кримінальних та цивільних справах, а рада – у справах адміністративних та складних цивільних. Проте всупереч німецькому взірцю в українських містах не завжди спостерігалось чітке розмежування функцій ради та лави, які здебільшого формували єдину колегію.

Чернігівський магістратський уряд складався з 11 – 12 осіб – війта, 4 бурмистрів, 5 – 6 «рочних» райців та 1 писаря. Принаймні, це класичний варіант складу урядовців магістрату, який засвідчили ревізії та переписи міського населення у ХVIII ст.

Чернігівський магістрат як орган місцевого самоврядування мав опікуватися господарським життям міста, здійснювати контроль за діяльністю промислових і торговельних закладів. Королівський привілей на магдебурзьке право заохочував до створення ремісничих об'єднань. Одним із перших за санкцією магістрату в Чернігові був створений перепечайський (пекарський або хлібників) цех.

Втім у другій половині ХVII – ХVIII ст. цей порядок досить часто порушувався внаслідок втручання козацьких урядовців – саме гетьмани й чернігівські полковники санкціонували створення нових цехів і надавали конфірмаційні та оборонні універсали вже існуючим. З 8 цехів, що у різний час протягом другої половини ХVII – ХVIII ст. функціонували в Чернігові, тільки три (перепечайський, шаповальський і ткацький) були легітимізовані на підставі рішень магістрату. Проте усі вони (за винятком цеху музик) у своїй повсякденній діяльності підпорядковувались магістрату, сплачували до міської скарбниці встановлені податки і виконували належні повинності.

Важливою особливістю ремісничих цехів Лівобережної України, зокрема Чернігова, була відсутність станової замкнутості. До цехів могли належати міщани, козаки й селяни прилеглих сіл. Крім того, поряд з міщанами ремеслом займалися і козаки, підпорядковані Чернігівській полковій управі, внаслідок чого часто-густо виникала плутанина щодо юридичного статусу цехів та обсягу їхніх повинностей.

Окрім ремесел чернігівські міщани займалися передусім гуральництвом, броварництвом і тісно пов'язаним з ними шинкуванням. Конфірмаційні грамоти та універсали, надані Чернігівському магістрату протягом другої половини XVII – XVIII ст., неодмінно наголошували на тому.

Чернігівський магістрат також опікувався розвитком торгівлі. Місцеве міщанство користувалося монопольним правом на продаж товару вроздріб, а приїжджі купці могли торгувати лише оптом. Переслідувалась торгівля у передмісті, по селах та «укромних местах». Чернігівське міщанство отримало свободу дій у сфері торгівлі, місто здобуло статус «складочного места» – торгового центру для своєї округи.

Протягом другої половини XVII – першої половини XVIII ст. у Чернігові щороку відбувалися три ярмарки тривалістю по два тижні. Перший з них збирався на Великдень, другий – у вересні на свято Святого Семена, а третій – у січні на Богоявлення. У другій половині XVIII ст. щороку відбувалися вже 4 ярмарки: у січні на Богоявлення, навесні «в десятую после Светлого Воскресения Пятницу», в липні – Прокопіївський та у вересні – Євстафіївський, причому тривали вони вже по два-три тижні. Крім місцевих мешканців, на них торгували купці з Ніжина, Стародуба, Києва та Москви. По понеділках і п'ятницях у місті збиралися торги, на які зазвичай привозили «дрова, строевой лес, разный хлеб, сено и другие съестные и прочие мелкие крестьянские вещи». Водночас зростала мережа крамниць, які здебільшого належали заможним міщанам, – якщо у першій чверті XVIII ст. їх налічувалось усього 13, то наприкінці його – близько 100.

Однак протягом XVII – XVIII ст. Чернігів не спромігся скласти серйозної конкуренції таким торговельним центрам як Ніжин,

Стародуб та Київ, які разом зі столичним Глуховом немовби зусібіч відгородили його від найпривабливіших і найперспективніших ринків. Зокрема, стародубське купецтво, що значною мірою складалося з російських старовірів, поступово зосередило у своїх руках торгівлю з суміжними російськими та білоруськими землями, а впливова ніжинська грецька купецька громада фактично монополізувала південний напрям у зовнішній торгівлі. Не дивно, отже, що чернігівське міщанство не спромоглося сформувати значний купецький прошарок, який сприяв би економічному зростанню міста.

Одна з найважливіших функцій Чернігівського магістрату полягала у забезпеченні «благочиния и благоустройства». До сфери діяльності міського уряду належали нагляд за санітарним станом, ремонт мостів і гребель, утримання порому, протипожежна охорона та дотримання в місті правопорядку. На сторожі благоустрою стояв відповідальний за санітарний стан райця – городничий. У цій сфері магістрат співробітничав з козацьким урядом в особі городского отамана, а також ще одного городничого, якого призначала полкова канцелярія.

Магістрат вимагав від мешканців Чернігова вчасно прибирати мертвих тварин та бруд зі своїх дворів, які слід було вивозити за межі міста на спеціально визначені ділянки. Гній городяни мали вивозити на «Гноєву» греблю на р. Стрижень неподалік Красного мосту. З вулиць та площ непотріб були зобов'язані вивозити ті, хто повертався з торгів на порожніх підводах. Заборонялися забій хворої худоби і продаж недоброякісного м'яса.

Магістрат стежив за дотриманням правопорядку та безпеки у місті. До обов'язків міського уряду належали «пресечение преступлений и беспорядков, запрещение азартных игр (в кости), кулачных боев». Магістрат винаймав «пляцову сторожу», яка вночі охороняла крамниці й склади, виловлювала і брала «под караул» «бродяг» та жебраків.

Справжнім лихом для Чернігова протягом другої половини XVII – XVIII ст. були пожежі. Відповідаючи за протипожежну організацію міста, магістрат мав списки усіх будівель, протипожежного майна, що зберігалося у дворах (відра, сокири,

заступи, лопати тощо). У кожному дворі мала бути достатня кількість води у діжках, до дахів приставлені драбини «переметні і підставні, а на довших жердках прикріплені мочали». В організації протипожежної справи міський уряд спирався передусім на цехи, для яких було розроблено спеціальні настанови. За дотриманням правил протипожежної безпеки стежив райця, який доглядав за чистотою димоходів, зобов'язував власників будинків бути напоготові «як се було визначене в оповіщені, прикріпленим в нього на воротах». На порушників установлених правил накладався штраф.

Магістратська адміністрація була наділена функціями судової установи. До її компетенції належав розгляд цивільних та кримінальних справ. Позов до міського суду міг подати як міщанин, так і представник іншого стану, однак одна зі сторін обов'язково мала бути підвідомчою магістрату. У засіданні магістратського суду в разі, коли одну із сторін представляв козак, брали участь представники сотенної або полкової канцелярії. Формально апеляційною інстанцією для магістрату був Генеральний військовий суд. Втім, як зазначає більшість дослідників, полкова старшина часто-густо порушувала цей порядок, втручаючись у судочинство не лише Чернігівського магістрату.

Судовий процес був побудований таким чином, що обидві сторони мали давати свідчення у магістраті. Якщо справа не потребувала розгляду у вищій інстанції, вона вирішувалась доволі швидко. Судоговоріння здійснювалося публічно, «допускалось широке участие населения, которое могло перейти из роли публики в роль свидетеля», якщо в тому була потреба. Справу слухали війт та бурмистри, після чого магістрат виносив ухвалу – «определение», яке вказувало на подальші його дії. Зазвичай виконавцями судових рішень призначалися райці. Вони також проводили розслідування, опитували свідків. Матеріали судових засідань протоколювали в актових книгах, причому цивільні та нескладні кримінальні справи зазвичай фіксувалися в одній книзі.

Характер та зміст цивільних і кримінальних справ, що розглядалися магістратом, засвідчують записи у міських актових книгах. У них акуратно протоколювалося все, що відбувалося в

суді, – розгляд судових позовів, допити свідків, винесення вироків. Як свідчать актові книги магістрату другої половини XVIII ст., суд найчастіше розглядав такі категорії цивільних справ, як суперечки за землю, спадщину, розподіл рухомого і нерухомого майна, стягнення боргів тощо.

Крім численних цивільних справ магістрат розглядав нескладні кримінальні справи про крадіжки, бійки та інші протизаконні дії. Непорозуміння та бійки часом виникали між міщанами та російськими військовими, які квартирували у місті. Обидві сторони зазвичай спершу апелювали до магістрату.

Окрім позовів, магістрат отримував численні скарги, донесення, протести, за якими не було сенсу порушувати судові справи, проте вони розглядалися урядовцями і обов'язково фіксувалися у міських актових книгах.

Чернігівський магістрат за усталеною традицією протягом другої половини XVII – XVIII ст. виконував обов'язки нотаріальної установи. Він санкціонував договори про купівлю або продаж рухомого і нерухомого майна, реєстрував купчі на землю та млини, заповіти, розписки тощо. Подібні угоди укладалися в присутності вйта, бурмистрів та райців. Збереглися численні витяги з міських актових книг, оформлені у вигляді нотаріально засвідчених актів. Для оформлення купівлі-продажу до магістрату зверталися не лише мешканці міста. Уряд також засвідчував угоди на прохання представників інших станів. Найчастіше реєструвалися купчі на нерухомість – земельні ділянки, млини, рудні тощо. У Чернігівському магістраті протягом 1669 – 1734 рр. систематично засвідчували купівлю-продаж нерухомості представники родини Полуботків. Магістрат засвідчував також духовниці, реєструючи їх у міських актових книгах.

Отже, діяльність Чернігівського магістрату була спрямована передусім на захист інтересів міщанської спільноти. Спираючись на приписи магдебурзького права, магістрат виконував адміністративні функції – регулював діяльність ремісничих цехів, здійснював контроль за дотриманням правопорядку і санітарного стану, займався благоустроєм і протипожежною охороною міста, а також виконував обов'язки судової та нотаріальної установи.

ЛІТЕРАТУРА

Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобічній Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV – XVIII в. Ч. 2. – Львів, 1904.

Доманова Г. Чернігівський магістрат як судова установа // Література та культура Полісся. Вип. 29. – Ніжин, 2005. – С. 64–70.

Доманова Г. Чернігівський магістрат: генеза, структура, функції (друга половина XVII – XVIII ст.) // Сіверянський літопис. – 2000. – № 2. – С. 34–42.

Очерк истории города Чернигова. 907 – 1907. Юбилейное издание Черниговской Городской управы. – Чернигов, 1908.

Пашук А. Й. Організація судів на Україні в другій половині XVII століття. – Харків, 1961.

Рукописи Черниговской городской думы // Труды черниговского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908.

Ситий І. Герб Чернігова // Знак: Вісник Українського геральдичного товариства. – 1993. – 3 серпня. – С.1–3.

Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870 – 1901 гг. с очерком истории города Чернигова. – Чернигов, 1901.

Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДАК України), ф. 1673, оп. 2, спр. 133, арк. 2 зв.–3.

Чернигову 1300 лет: Сборник документов и материалов. К., 1990. – С. 35–36.

Шафонский А. Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. – К., 1851.

Швидько Г. К. Органи міського самоуправління Гетьманщини та особливості документації їх канцелярій // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. 7. – Запоріжжя, 1999. – С. 19–23.

СВЯТИТЕЛЬ ФЕОДОСІЙ ЧЕРНІГІВСЬКИЙ

Сакральним образом і символом Чернігова є церковний діяч XVII ст. архієпископ Феодосій Чернігівський (Углицький), якого православна Церква канонізувала 9 (22) вересня 1896 р. Ще до офіційної канонізації місто часто відвідували прочани, аби поклонитися мошам угодника Божого. І тепер чернігівці, навіть ті, котрі не вважають себе віруючими християнами, шанують образ цього святого. Існує переконання, що місто під час Чорнобильської аварії було врятоване саме молитвами святителя Феодосія. До нього звертаються люди з тяжкими захворюваннями і зафіксовано багато випадків дивовижного зцілення. Зрештою, день вшанування пам'яті Феодосія Чернігівського відбувається 22 вересня, а 21 і 22 вересня вважаються днями, коли Чернігів у 1943 р. було звільнено від гітлерівців. Таким чином, день міста – це і день святого покровителя Чернігова.

Феодосій (чернече ім'я, хрещене ім'я не відоме) народився у 1630-х рр. на Правобережній Україні, у Подільському воєводстві Речі Посполитої в родині ієрея Микити і Марії. Але, Феодосій мав герб, отже був шляхтичем. Шляхетство рядового духовенства, якщо говорити про його батька ієрея Микиту, – не надто поширене явище в тогочасній Речі Посполитій, а відтак, шляхетство Феодосій імовірно не успадкував, а отримав упродовж своєї церковної кар'єри. З етнічним походженням Углицьких також не зрозуміло. Можна було б не замислюватися над цим питанням, а вважати Феодосія українцем та годі. Але є принаймні дві причини, які спонукають порушити питання про етнічне походження Феодосія Углицького. Перша та, що в одному листі відомий Лазар Баранович іменує Феодосія «волохом». На українських землях волохами називали вихідців з Валахії та Молдавії, а також італійців. Справді, вихідців з Румунських князівств на Правобережній Україні в першій половині XVII ст. було чимало. Цьому сприяв Київський митрополит Петро Могила, якій сам був молдованином. Друга причина, що викликає інтерес до етнічного походження Феодосія

Углицького, безпосередньо пов'язана з першою. Можливо саме молдавським походженням Феодосія пояснюється певна його особність у Чернігові, та і в київських українських церковних колах він був очевидно не зовсім «своїм». У листі до «киянина» Інокентія Гізеля реплікою про «волоха» Феодосія Углицького Лазар Баранович, гадаємо, хотів підкреслити його «іншість».

Справді, Феодосій Углицький не був схожий на тогочасних представників церковно-культурної еліти. Будучи освіченою людиною (достеменно відомо вільне володіння ним польською, українською і знання латини), він не писав творів, не був панегіристом, тобто літературним клієнтом котрогось можновладця, не вступав у богословські й політичні дискусії, які зазвичай перетворюються на смертельні звинувачення та дошкульні образи, вочевидь не був членом якогось неформального угруповання. Феодосій був сам собою, він був центром тяжіння серед підлеглих. Інтереси Церкви він відстоював, так би мовити, на практиці, у юридичній сфері. Наприклад, у збережених документах ми не знайдемо жодного факту, коли б владика Феодосій з суворістю і зверхньо ставився до священників єпархії, натомість надibuємо декілька фактів, коли він рішуче виступав на їхній захист перед представниками світської влади. Його стосунки з представниками світської і церковної еліти характеризують рівність та гідність. Навіть до тих з них, які потрапляли в опалу, Феодосій виявляв повагу, як наприклад, до скомпрометованого і зневаженого єпископа Мефодія Филімоновича.

Феодосій, як ми зазначили, був людиною освіченою. Це видно з його листів, грамот і універсалів – україномовних і польськомовних, тексти яких пересипані латинськими словами і виразами. Однак, про його навчання на разі нічого не відомо. Очевидно, воно відбувалося в стінах Києво-Могилянської колегії і тривало до кінця 1640-х – початку 50-х років, коли ректором був Лазар Баранович. Чи не тоді саме відбулося їхнє знайомство, що призведе зрештою до канонічного парадоксу, втім досить мирного: зазгодою патріарха вони одночасно будуть очолювати одну єпархію – Чернігівську. Не відомо коли саме Углицький отримав чернечий постриг, але одне безсумнівне, що ім'я він дістав на честь одного

зі стовпів чернецтва – Феодосія Печерського. Феодосій Углицький виявився досить схожий на свого знаменитого попередника-тезку. Йому були властиві піклування про матеріальне становище церков і монастирів, пастирська турбота і молитовний подвиг.

Наприкінці 1650-х рр. Феодосій Углицький обіймав посаду архidiaкона Київського Софійського собору і намісника митрополичого дому, що свідчить про духовний авторитет молодого людини і довіру до неї митрополита, в даному випадку Сильвестра Косова. У 1662 р. Феодосій Углицький очолив першу в своєму житті чернечу обитель – Корсунський Онуфріївський монастир. В цей час в Україні вже починалася міжусобиця. У козацькому війську, що формувалося за географічним (полковим) принципом, після смерті гетьмана Богдана Хмельницького бракувало авторитетного і мудрого лідера. Обраний на гетьманство Іван Виговський не зміг утримати булаву і змушений був зректися влади. Руки молодого Юрія Хмельницького, молодшого сина старого гетьмана, і поготів виявилися заслабкими аби утримати спадщину свого великого батька. Внаслідок невдалих воєнних компаній він також відмовився від булави і постригся в монахи. Постриг здійснювався Київським митрополитом Діонісієм Балабаном у Корсунському монастирі під час ігуменства Феодосія Углицького. Діонісій Балабан у свою чергу опинився в Корсуні не задля постригу молодшого Хмельницького, а з причин більш серйозних.

Аби прояснити заплутану траєкторію пересування представників вищого духовенства варто повернутися до доленосного 1657 р. Козацька Україна тоді лишилася майже одночасно духовного і світського керманців. У квітні помер Київський митрополит Сильвестр Косів, а у липні – гетьман Богдан Хмельницький. Нового гетьмана обрали швидше: ним став генеральний писар Іван Виговський, який до початку війни у 1648 р. обіймав посаду писаря Луцького повітового суду. У грудні на Миколу Чудотворця відбулися вибори і нового митрополита. Учасники київського Собору віддали свої голоси за Луцького єпископа Діонісія Балабана, чи не креатуру гетьмана. Через рік гетьман Іван Виговський підписав Гадяцьку угоду з поляками і

тим самим розірвав союзницькі стосунки з Москвою. Митрополит Діонісій Балабан терміново залишив Київ і відправився до гетьманської столиці Чигирин. Козацькі полки, що лишилися вірними союзові з Москвою, обрали нового гетьмана Юрія Хмельницького, а місцеблюстителем митрополичого престолу був призначений Чернігівський єпископ Лазар Баранович. Невдовзі його на цій посаді змінив єпископ Мстиславський Мефодій Филимонович, колишній протопіп Ніжинський. Таким чином, в Україні була роздвоєна і світська (козацька) і духовна влади. Зрештою, гетьман Іван Виговський сам відмовився від булави, а Юрія Хмельницького змусили відмовитися. Так він і опинився в Корсунському монастирі, де настоятелем був Феодосій Углицький, а чернечий постриг здійснював Київський митрополит Діонісій Балабан, духовна влада якого реально поширювалася тільки на Правобережну Україну. У 1663 р. Балабан помер. Новим Київським митрополитом було обрано Йосифа Нелюбовича-Тукальського. Вибори відбувалися там само в Корсунському монастирі, під час ігуменства Феодосія Углицького.

В цей час місцеблюститель Мефодій Филимонович зацікавив небезпечну гру. З Йосифом Тукальським у нього були свої рахунки, принаймні з 1661 р., коли він за протекторатом московської влади дістав посвяту в єпископа Мстиславського від місцеблюстителя Московського патріаршого престолу Питирима. Тоді ж Київський митрополит Діонісій Балабан на ту саму Мстиславську кафедру висвятив Йосифа Тукальського. Він і отримав з Константинополя стверджувальну грамоту, тоді як Мефодій дістав від Вселенського патріарха прокляття. Тепер вони уже конкурували на більш високому рівні. Мефодій звинувачував перед московською владою у зраді Тукальського і його прибічників, в тому числі, Феодосія Углицького, бо той вів листування з «изменником Росии» гетьманом Петром Дорошенком. Але, коли Мефодій дізнався, що новий гетьман Лівобережної України не хоче бачити його митрополитом Київським, а готовий підтримати духовну кандидатуру з Москви, пішов на примирення з ігуменами та архімандритами і підтримав, якщо не сам організував, чолобитне прохання до московського царя Олексія Михайловича, аби

вибори митрополита в Києві відбувалися «по старине». Їх підписав і Феодосій Углицький, будучи вже ігуменом Київського Видубицького монастиря. Гетьман Іван Брюховецький в свою чергу, перебуваючи в Москві 1665 р., звинувачував Мефодія, зокрема в тому, що той підтримував відносини з ворогом царя, Видубицьким ігуменом, тобто з Феодосієм Углицьким. Московські власті, здається, розуміли, що в Україні зав'язується заплутаний клубок інтриг, але, не маючи змоги розібратися, не дуже довіряли наклепам, а вичікували. Тим часом «війна звинувачень», а по-суті, наклепів розгорнулася на повну силу. Втім, як часто буває, наклепники самі в кінці кінців потрапляють у розкинуті ними тенета брехні. Ситуація в Україні загострилася до краю, коли в грудні 1667 р. був укладений польсько-російський, так званий Андрусівський мирний договір. Україна поділялась на дві частини по Дніпру. Гетьман Іван Брюховецький зрозумів, що союзник – Москва – повністю їм знехтував, заключивши за його спиною договір, та ще й віддавши полякам Правобережну Україну. Він наважився на відчайдушний крок підняти повстання проти представників російської влади в Україні. Повстання було придушено, гетьман Іван Брюховецький загинув від рук невдоволених козаків. Московська влада пригадала наклепи і почала розбиратися у настроях українського духовенства. Був заарештований і відправлений в заслання колишній провідник російських інтересів єпископ Мефодій Филимонович. Здається, ніхто більше з духовних осіб не постраждав; київські ігумени та архимандрити доводили, що листувалися з Чигирином, тобто з гетьманом Петром Дорошенком, з відома київського воеводи Петра Шереметева.

Новим гетьманом Лівобережної України був обраний Дем'ян Ігнатович (Многogrішний), а місцеблюстителем київського митрополичого престолу знову став Чернігівський архієпископ Лазар Баранович. Його помічником в управлінні справами місцеблюстителя в Києві був Феодосій Углицький, який протягом 1664 – 1688 рр. очолював давню Видубицьку чернечу обитель. Він завзято боронив інтереси обителі, доводячи свою юридичну правоту в майнових суперечках з Києво-Печерським монастирем

і його настоятелем Інокентієм Гізелем. Цей конфлікт цікавий не лише, так би мовити, з юридичного погляду і з позиції економічної історії двох найбільших монастирів України та взаємин їхніх керівників. Як відомо, внутрішнє життя людини і джерел для проникнення в її духовний світ існує не багато. На прикладі цього конфлікту можна почасти зрозуміти яким духовним настроєм був сповнений Феодосій Углицький. Лазар Баранович, як місцєблєуститель митрополичого престолу, виступав арбітром, тим більше з Гізелем його пов'язувала багатолітня дружба і справи з виданням у друкарні Кисво-Печерського Лаври творів Барановича. Розуміючи, що юридична правота знаходиться на боці Видубицького ігумена, рекомендував йому все ж таки поступитися заради поважного віку і заслуг перед Церквою архімандрита Інокентія. Феодосій пішов на примирення, але невдовзі конфлікт знову спалахнув, про що Гізель знову скаржився Лазарю Барановичу. Розгніваний місцєблєуститель заборонив Феодосію Углицькому священнодіяти, а потім, дізнавшись від київських інформаторів, із здивуванням і як приклад послушенства писав настоятелю Новгород-Сіверського монастиря Михайлу Лежайському про Видубицького ігумена, який навіть не торкався епитрахилі, поки не отримав дозвіл від Барановича.

У 1680-х рр. відбулися доленосні події для України, в яких він брав безпосередню участь. Наступник Дем'яна Ігнатовича (Многогрішного) гетьман Іван Самойлович ініціював вибори Київського митрополита. За його протекцією на свято апостолів Петра і Павла 1685 р. обрали родича гетьмана, Луцького єпископа Гедеона Святополка-Четвертинського. Ще до виборів гетьман і московські власті розпочали переговори з Константинопольським патріархом про передачу Київської митрополії до складу Московського патріархату. Для посвяти новообраного митрополита до Москви була відправлена спеціальна делегація у складі авторитетних духовних і світських осіб. Серед них знаходився і Феодосій Углицький. 8 листопада 1685 р. Гедеона висвятив Московський патріарх Іоаким, а наступного року в Україні та Москві були отримані грамоти Вселенського патріарха зі згодою відмовитися від Київської митрополії на користь Московського патріархату.

У 1687 р. закінчилася влада в Україні і самого гетьмана. Після провального походу російсько-українських військ на Крим, невдоволена козацька старшина зчинила заколот, заарештувала Самойловича і передала його російській стороні як зрадника. На козацькій раді в містечку Коломак (нині Харківська область) був обраний новий гетьман України Іван Мазепа. Під актом обрання гетьмана (Коломацькими статтями) поставили свої підписи найбільш поважні світські й духовні особи, в тому числі, ігумен Видубицького Михайлівського монастиря Феодосій Углицький і імовірно його брат київський протоієрей Іоанн Углицький. А через рік Феодосій Углицький уже опинився у Чернігові на посаді архимандрита Єлецького монастиря, після смерті Іоанікія Галятовського у 1688 р. У Чернігові він наполегливо займався зміцненням Єлецької обителі, благо у нього був тридцятирічний досвід управління монастирем, гарні особисті стосунки з представниками козацької старшини і, насамперед, з гетьманом Іваном Мазепою, довіра з боку московських властей і загалом авторитет у суспільстві. Продовжуючи розпочату справу реставрації будівель монастирського комплексу, Феодосій зайнявся ревізією монастирських маєтностей. Виявилося, що в землі та угіддя частково пограбовані або знаходяться в поганому нагляді й управлінні. Розпочалися тривалі й складні переговори з світською владою аби повернути втрачено майно у власність монастиря, а також виклопотати охоронні грамоти та універсали. Так, у 1689 р. гетьман Іван Мазепа універсалом закріпив за Єлецьким монастирем с. Мощонку і дозволив оселити вихідцями з Правобережної України сусіднє село Лемешівку. Згодом і це село перейшло у власність монастиря. В Єлецькому монастирі під час правління Феодосія було створено церковний хор. Але найбільшу сакральну цінність, яка приваблювала прочан, становила ікона Єлецької Божої Матері. Відомо, що копію з древньої ікони було зроблено в Росії і привезено в Чернігів у 1670-х рр. Однак, та чудотворна ікона Єлецької Божої Матері, котра і нині знаходиться в Єлецькому монастирі, за оцінкою мистецтвознавців була намальована у 1690-х рр., тобто за часів правління Феодосія Углицького.

У березні 1689 р. до Москви відправилась делегація на чолі з Феодосієм Углицьким, місія якої полягала в тому, щоб засвідчити вдячність Лазаря Барановича за надання Чернігівській єпархії статусу архієпископії та її фактично пряме підпорядкування Московському патріархові. Ще одне завдання Феодосія Углицького полягало в тому, щоб передати Московському патріарху Іоакиму відповідь архієпископа Лазаря на його запит про деякі питання християнського вчення та церковні практики в Україні. Це завдання, здається, не було простим, бо патріарх задалегідь був вороже налаштований до українських книжників і, зрештою, залишився незадоволений їхньою відповіддю. Проте, архімандрит Феодосій Углицький, напевно, не дуже постраждав від патріаршого гніву, можливо через те, що успішно виконав іншу – гетьманську – місію. Він доставив лист Івана Мазепи до царів Івана й Петра Олексійовичів та їхньої сестри Софії Олексіївни й отримав свідчення їхньої приязні до гетьмана. У цей час узгоджувалися питання, пов'язані з візитом до Москви великої гетьманської делегації.

У жовтні 1690 р. Феодосій Углицький знову відправився до Москви з листами від Лазаря Барановича та Івана Мазепи з проханням призначити його помічником чернігівського архієпископа. В результаті він був призначений офіційним помічником (коад'ютором) Лазаря Барановича. Але справа цим не обмежилася. Незабаром виникла ідея архієрейської хіротонії Феодосія Углицького в ту ж таки Чернігівську єпархію. Хто її автор, на разі з'ясувати неможливо. В літературі побутує версія, що сам Лазар Баранович був ініціатором висвячення в архієпископи Феодосія Углицького. Але чому – відповіді досі немає. Старий і немічний, він побоювався, що через наглу смерть архієрейська кафедра може потрапити в небажані руки? Аргументи, м'яко кажучи, недостатні, щоб порушувати канони. Та й для неупередженого дослідника вони видаються непереконливими.

Втім, розглянемо, як розгорталася подія. У квітні 1692 р. гетьман Іван Мазепа написав два листа – царям Івану і Петру та патріарху Адріану з проханням висвятити архімандрита Феодосія в архієпископа. Лазар Баранович також написав лист до патріарха,

хоча в ньому прохання висловлене скромніше: «Чтобы изволил святейший патриарх посвятити Феодосія архимандрита ему архиепископу быти сослужителем, послѣди же смерти, чтобы наследник был престола». Наприкінці липня 1692 р. Феодосій прибув до Москви з листом від гетьмана й чолобитною від чернігівського духовенства. Московський патріарх відреагував у відповідності з церковними канонами, наголосивши, що два архіпастирі на одну кафедру не призначаються, чинний архієрей може зректися престолу (через неміч, старість або хворобу), але в такому разі має зробити відповідну письмову заяву. Архієрей може бути і відсторонений від виконання своїх обов'язків, але лише собором і судом архієрейським. Жодна з названих процедур не була застосована по відношенню до Чернігівського архієпископа Лазаря. З Москви в Україну полетіли запити Барановичу й гетьману. На Гетьманщині не забарилися з відповіддю, «и он Гетман, со всем воинством Запорожским и духовного чину игумены, протопресвитеры же и иереи и с причетники церквей, и малороссийских городов все жители их царскому величеству и святейшему патриарху биша челом, с прошением, чтобы той их Черниговской церкви поставлен был пастырь и правитель архиерей.

Лазар Баранович у відповіді-листі виявляв одностайність з патріархом і особливо не наполягав на такому вирішенні питання, визнаючи, «что он уже великою старостию ныне содержится и в телесней крепости изнеможе, чesого ради посвятил бы великий господин святейший патриарх во архиереи в Чернигов архимандрита Феодосия». Знов таки, не зрозуміло, чи збирався Лазар Баранович, наполягаючи на хіротонії Феодосія Углицького, відмовлятися від кафедри, чи ні. Проте, наполегливість «гетьмана со всем воїнством Запорозьким» змусили московську духовну владу шукати компроміс. Зрештою патріарх погодився висвятити Феодосія архієпископом. Хіротонія відбулася в Успенському соборі Московського кремля 11 вересня 1692 р. (1693 – по московському літочисленню), але не надаючи «ставленої» архієрейської грамоти, а вручивши йому і передавши гетьману Івану Мазепі грамоти, в яких підтверджувалося право Феодосія на Чернігівську

архієпископію. Лазарю Барановичу патріарх також написав лист, повідомляючи про хіротонію Феодосія Углицького. В окремому листі на ім'я самого Феодосія патріарх Адріан роз'яснював, що він не має право видати йому ставлену грамоту, поки живий Лазар Баранович. Делегація на чолі з Феодосієм Углицьким на початку 1693 р. повернулася в Україну. У Чернігові архієпископ Феодосій продовжував управляти Єлецьким монастирем і допомагав архієпископу Лазарю в управлінні єпархії. Грамоти підписували обидві архієреї, або видавалися Феодосієм від імені Лазаря Барановича.

Архієпископ Лазар Баранович помер 3 вересня 1693 р. Феодосій Углицький особисто відвідав Батурин і повідомив про це гетьмана. Обряд поховання в кафедральному Борисоглібському соборі здійснював владика Феодосій. Був запрошений і гетьман Іван Мазепа. Але він не приїхав до Чернігова, бо наче татари готували напад на Україну. Після похорону, Феодосій знову прибув до Батурина. Звідси було відправлено повідомлення до Москви про смерть та похорон Лазаря Барановича, а також прихильне ставлення гетьмана і старшини до Феодосія Углицького, з проханням затвердити його дійсним архієпископом Чернігівським.

Після смерті Лазаря Барановича Феодосій мав отримати стверджувальну грамоту на право займати Чернігівську кафедру, однак сам до Москви не поїхав і взагалі до своєї смерті в 1696 р. не виїжджав із Чернігова, принаймні за межі Гетьманщини. До Москви був відправлений ієромонах Пахомій. Він і привіз на початку 1694 р. в Батурин і Чернігів підтверджувальні грамоти від царів і патріарха на ім'я гетьмана і «ставлену» архієрейську грамоту Феодосію Углицькому.

Владиці Феодосію лишалося два роки життя і управління Чернігівською єпархією. Настоятелем Єлецького монастиря був призначений Іоанн Максимович, якій до того очолював Брянський Свенський монастир. 1694 р. архієпископ Феодосій благословив відкриття Любецького Антонієвого монастиря, освятив новозбудований храм Різдва Богородиці в Домницькому монастирі і започаткував святкування чудотворної Домницької ікони Божої Матері. У Чернігові 1695 р. архієпископ Феодосій

освятити Троїцький собор на території Іллінського монастиря, будівництво якого розпочав ще Лазар Баранович. Що стосується господарських і юридичних справ у єпархії, то Феодосій вирішував їх так само мудро, як і до того на посадах настоятелів монастирів. І знову церковні інтереси, інтереси духовенства в цих справах відстоювалися послідовно і завжди.

Архієпископ Феодосій Углицький помер 7 лютого 1696 р. в Чернігові. Тіло владики поховали в склепі під Борисо-Глібським кафедральним собором. Його місце на Чернігівській архієрейській кафедрі зайняв Іоанн Максимович, який багато зробив для уславлення свого попередника. Сьогодні, вдивляючись святий образ Феодосія Чернігівського, уявляється повноцінне християнське життя, позбавлене крайнощів, однобічності і радикалізму, натомість наповнене трудолюбством, турботою за церкву і паству. Своїм земним життям він виправдав чернече ім'я Феодосій – «даний Богу», а чернігівці й сьогодні благоговійно співають: «Радуйся, угодниче Божий, святителю Феодосіє, чудотворче преславний».

ЛІТЕРАТУРА

Тарасенко А.Ф. Святитель Феодосий, архиепископ Черниговский. – Дубно, 2005.

Тарасенко А.Ф. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь. Исторический очерк с приложением «Скарбницы потребной» Иоанникия Галятовского в русском переводе. – Чернигов, 2013.

Тарасенко О.Ф. Чернігівський архієпископ Феодосій Углицький і гетьман Іван Мазепа // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 496 – 504.

Ханенко А.И. Святитель Феодосий Углицкий. Историко-биографический очерк. – Чернигов, 1878.

**З ІСТОРІЇ НАРОДНОЇ ОСВІТИ У ЧЕРНІГОВІ.
ДЕ, ЧОМУ ТА ЯК НАВЧАЛИСЯ ЮНІ ЧЕРНІГІВЦІ
НА РУБЕЖІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Історія Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть, чи так званий «період імперіалізму», а саме так називали цей час в радянській історіографії, довгий час вивчалася та висвітлювалася у науковій літературі тенденційно та однобоко. Головним чином дослідників цікавили питання так званої класової та революційної боротьби, вибірково висвітлювалася інформація й у гуманітарній сфері. Чимало позитивних зрушень, які були досягнуті у соціальній, гуманітарній та освітянській сферах, що характеризують рівень життя населення країни, не були помічені дослідниками.

Цією «хворобою» переболіло й історичне краєзнавство як України, так і Чернігівщини. Завдяки необ'єктивному висвітленню історії освіти, на сьогодні склалося упереджене враження, що більшість населення Чернігова, а особливо його жіноча половина, у кращому випадку вміла хіба що читати та писати. Спробуємо розібратися як насправді вирішувалися питання народної освіти в цей час в Чернігові, або як його інколи називали – в «губернському хуторі».

На рубежі ХІХ – ХХ ст. Чернігів, хоча і мав статут губернського центру, по суті являв собою відносно невеличке провінційне місто. Його площа складала близько 550 десятин, а кількість мешканців трохи перевищувала 32 тисячі. За інформацією виконуючого обов'язків губернатора, склад населення був таким: дворян – 3522, духовенства – 309, купців та спадкоємних громадян – 2096, міщан – 19987, селян – 4824. Цікаво що у графі «цехові» не позначено жодної людини, а ось так званих «прочих» налічувалося аж 2060 осіб. У той час в Чернігові нараховували 500 лавок та магазинів, більшість з яких розміщувалася в приміщеннях з опаленням. Свої послуги городянам надавали 9 крамниць, у яких продавали чоботи, та 6 де можна було купити інше взуття. У 10 магазинах покупцям

пропонували одяг, у 5 меблі, ще у 5 – годинники. В 10 торгових підприємствах можна було придбати чемодани та іншими вироби зі шкіри, в 6 чай, в 13 фрукти, в 60 хліб. У місті працювало 14 державних лавок де продавали спиртні напої. До того ж великий вибір вітчизняного та імпортного вина був у багатьох продуктових магазинах. Існувала розвинута готельна мережа, діяли медичні заклади та міський транспорт

Промислових підприємств налічувалося небагато – усього 24, на яких працювало 320 робітників. У губернському центрі діяло 4 банки, 2 театри, кінотеатр, та 3 музеї. Не було проблем і з періодичною пресою. Транспортне сполучення з Києвом здійснювалося по Десні пароплавами та по шосе на диліжансах. Протипожежну безпеку забезпечували державна та добровільна пожежні команди, а громадський порядок підтримувало усього близько 50 співробітників поліції. Учбових закладів у Чернігові налічувалося аж 38. В них навчалося близько 5,5 тис. осіб, тобто одна шоста населення міста. Таким чином, адміністративна столиця Чернігівської губернії сформувалася поперед усього як освітній центр, і саме це стало причиною значного збільшення кількості його мешканців наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Прийнято вважати, що історія чернігівських учбових закладів розпочалася наприкінці ХVІІ ст., коли при архієрейській кафедрі за ініціативою керівника Чернігівської єпархії Лазаря Барановича у місті були створені слов'янсько-латинські школи, перетворені в 1700 р. архієпископом Іоаном Максимовичем на колегіум, учбовий заклад за взірцем Києво-Могилянської академії.

5 серпня 1789 р. указом імператриці Катерини ІІ у Чернігові було започатковане «Головне народне училище», яке стало першим світським учбовим закладом міста. Розмістили його у будівлях раніше секуляризованого П'ятницького дівочого монастиря. Паралельно при ньому створили і так зване «Мале училище». Діяло воно під егідою «Головного», й знаходилося в тій самій садибі. У 1834 р. воно було реорганізоване у Повітове училище.

В 1802 р. в Російській імперії створюється Міністерство народної освіти. За розробленою програмою було встановлено чотири типи учбових закладів: а) училища парафіяльні;

б) повітові; в) губернські чи гімназії; г) університети. Згідно цієї програми, за ініціативою малоросійського генерал-губернатора князя О.Куракіна Чернігівське «Головне народне училище» було перетворене на чоловічу гімназію.

Учебний процес запланували розпочати взимку 1804 р., в якості приміщення Куракін віддає садибу, яка була відведена для його особистого помешкання на лівому березі Стрижня біля Московської площі (на розі сучасних вул. Шевченка та Молодшого). Директором новоствореного учебного закладу був призначений Микола Марков. Йому і довелося здійснювати добудову та обладнання відведених для гімназії споруд. У 1805 р. головний дерев'яний корпус з двома залами, класними кімнатами та бібліотекою відкрив свої двері першим гімназістам.

Опісля, протягом п'яти років директору довелося займатися переносом на гімназичну садибу будівель скасованого «Головного народного училища», для облаштування у них повітового. Його планувалося створити тут на базі колишнього «Малого». Але сталося це вже після смерті Маркова, 8 березня 1834 р. Поступово збільшується і кількість учнів новоствореного закладу – за 25 років їх постійна чисельність збільшується від 44 до 133 осіб.

Чернігівська гімназія працювала в садибі генерал-губернатора до 1821 р., а згодом була переведена до нового триповерхового кам'яного будинку, що був споруджений на Валю для цивільного чернігівського губернатора (це споруда сучасного історичного музею). У 1854 р. поруч звели ще один гімназичний корпус, який було зруйновано під час II Світової війни (Рис.1-2).

Спочатку гімназія була тільки чотирьохкласною. Згодом термін навчання збільшився до семи років, а у 1915 р. вона вже мала вже вісім основних та два підготовчих класи, у яких одночасно навчалося 697 хлопчиків. Навчання було платним і обходилося батькам гімназістів у 70 карбованців на рік. Між іншим, ще у 1884 р. Чернігівська міська дума прийняла рішення про створення 2-ї повної чоловічої гімназії, але рішення так і не було реалізоване.

Майже одночасно з чоловічою гімназією у Чернігові почав діяти ще один учебний заклад – Ремісниче училище, теж чоловіче. Воно було урочисто освячено 1 травня 1804 р. разом з Будинком для виховання збіднілих дворян.

Рис.1-2. Чернігівська чоловіча гімназія.

Чернігівське ремісниче училище створювалося для виховання та навчання незаможних верств населення Чернігівської та Полтавської губерній. Підлітки від 12 до 15 років отримували у ньому спеціальності слюсаря, токаря, теслі, кравця, а також освоювали різьблення по дереву. Слід відзначити, що це був один з перших учбових закладів подібного типу у Європі. Спочатку він мав лише 35 учнів, але згодом їх кількість збільшилася до 96 осіб.

Цікаво, що вже через рік після відкриття ремісничого училища, князь Куракін дозволив приймати до нього і дітей кріпаків, якщо на це буде дозвіл їх власників, й вони забезпечать направлених на навчання холопів продуктами харчування. Всі вихованці училища жили у влаштованому при ньому інтернаті протягом усіх шести років навчання.

У 1847 р. у місті створюється так зване «Ланкастерське училище», у якому навчання здійснювалося за методом англієця Джозефа Ланкастера. Це був метод, за яким кращі учні займалися навчанням відстаючих, а також вчили молодших учнів. Знаходився цей учбовий заклад у кам'яному одноповерховому будинку, який зберігся до нашого часу (вул. Гонча, буд.5).

Розвиток суспільства вимагав покращення та розширення жіночої освіти. Два існуючих у місті приватних дівочих пансіони вже не відповідали сучасним потребам. Саме тому, за ініціативою чернігівського губернатора князя С.Голицина, 15 жовтня 1865 р. у губернському центрі було створене чотирьохкласне першорозрядне жіноче училище. На момент відкриття, у ньому нараховувалось 73 учениці, але до кінця учбового року їх чисельність зросла до 108.

Спочатку перший чернігівський жіночий учбовий заклад містився у приміщенні колишнього ланкастерського училища. Але число дівчат, що забажали отримати середню освіту, швидко збільшувалося. Тому у наступні два роки були відкриті 5 та 6 класи, а у центральній частині міста (на Валу) звели новий дерев'яний одноповерховий учбовий корпус. Після цього стало можливим відкрити сьомий підготовчий клас, що було зроблене у 1869 р. У 1871 р. училище нарешті отримує статут семикласної жіночої гімназії. В цей час в гімназії навчалось 214 вихованок, серед яких були представниці різних верств населення.

Але і нове помешкання невдовзі виявилось тісним для швидко зростаючого учбового закладу, який починаючи з 1877 р. складався вже з восьми класів. Після декількох реконструкцій існуючих приміщень, наглядова рада прийняла рішення про чергове будівництво, яке було завершено у 1899 р.

Отримавши просторий кам'яний будинок, у якому зараз розташований Художній музей (Рис.3), чернігівська жіноча

гімназія збільшила кількість своїх вихованок. У 1915 р. вона мала вісім основних і два підготовчих класи, у яких одночасно отримували освіту 840 юних мешканок Чернігова та дівчат, які приїхали до губернського центру з інших населених пунктів.

Рис.3. Чернігівська жіноча гімназія.

Створення жіночої гімназії, яке відбулося одразу після скасування кріпацтва, стало важливим етапом у справі розвитку освіти на Чернігівщині. З цього часу право вчитися отримували усі верстви населення, що в свою чергу, вимагало відкриття нових учбових закладів.

У другій половині XIX ст. мережа учбових закладів у губернському центрі не тільки розширилася, а й набула нової якості. По перше, науково-технічний прогрес вимагав все більше і більше досвідчених спеціалістів, по друге, самі учбові заклади, кількість та рівень освіти у яких постійно зростав, потребували створення належної системи первинної шкільної підготовки.

Насамперед, розвиток медицини вимагав збільшення числа не тільки лікарів, але й середнього медичного персоналу. У 1868 р. в Чернігові засновується чоловіча фельдшерська школа – середній спеціальний чоловічий учбовий заклад, з трирічним терміном

навчання. Знаходилася вона на території земської лікарні і до 1917 р. підготувала 764 спеціаліста.

6 червня 1893 р. в Чернігові було відкрито місцеве відділення Російського товариства Червоного хреста, а 9 грудня рішенням його правління була створена община сестер милосердя Св. Феодосія Углицького, Цей своєрідний учбовий заклад готував молодший медичний персонал для благодійних установ та військових шпиталів на випадок військових дій. Невдовзі їх знання та досвіт були використані на полях боїв та у шпиталях Російсько-японської та Першої світової війн.

Схожа ситуація з нестачею кадрів спостерігалася й у системі освіти. Якщо у гімназіях професійних вчителів в більшості вистачало, то у початкових школах проблема кадрового забезпечення стояла дуже гостро. Для її вирішення у 1871 р. була створена Чернігівська учительська семінарія. На жаль, у 80-х рр. XIX ст. цей дуже потрібний місту учбовий заклад закрили, одна з причин закриття – занадто демократичні погляди її педагогів та вихованців.

В 1878 р. у центральній частині Чернігова відчиняє двері жіноче «Бульварне училище», яке отримало свою назву завдяки тому, що було розташоване наприкінці міського бульвару.

У 1888 р. біля Театральної площі у винятому спеціально для цього приватному будинку Міська Дума відкриває Александрівське ремісниче чоловіче училище, до якого приймалися хлопчики віком від 12 років, але тільки після отримання початкової освіти. Навчання у Александрівському училищі було безкоштовним. Випускники отримували спеціальності коваля, слюсаря та токаря, попит на ці спеціальності постійно збільшувався. У 1899 р. для училища звели новий кам'яний будинок, а в 1904 р. добудували майстерню для відливки водогінних труб.

В 1893 р., у пам'ять 900-річчя хрещення Русі, на розі вулиць Гончій та Зеленої було відкрите змішане міське Володимирське училище, а у 1898 р. у Чернігові починають діяти педагогічні курси для вчителів народних училищ, жіночі кулінарні курси, та приватні торговельні курси К. Пухтинського.

Потреби у комерційній освіті призвели до того, що

у 1903 р. Дума, за підтримки купців та повітового земства, створює міську чоловічу трикласну торговельну школу, яка надавала як спеціальну так і загальну освіту. У 1905 р. для неї на розі Гончій та Богуславській вулиць звели двоповерховий цегляний будинок, який прикрашає стару частину міста і сьогодні.

Попит на середню жіночу освіту, призвів до того, що у 1907 р. Н.Заостровська заснувала у Чернігові приватне змішане училище 1-го розряду, яке у 1910 р. отримало статут гімназії. Розміщувався цей учбовий заклад спочатку у найманому будинку на вул. Шосейній поблизу готелю Бодаєва (зараз тут міститься Інститут історії Національного університету «Чернігівський колегіум»), а у 1912 р. переїхало в придбану власниками цього учбового закладу муровану двоповерхову споруду на розі вулиць Гончої та Сретенської. Складалася гімназія з 8 основних, 2 паралельних та одного підготовчого класу, у яких в 1915 р. навчалося 386 осіб. Навчання було платним і дорівнювало 30 рублів на рік у підготовчому класі, та від 60 до 70 руб. у основному.

У 1911 р. в центральній частині міста неподалік від гімназії Заостровської на вул. Шосейній у найманому двоповерховому цегляному будинку розпочала діяти ще одна приватна жіноча гімназія. Вона мала досить незвичайну й для сучасного розуміння назву – «Группы родителей», опісля місцеві гострослови охрестили її «Гимназия глухих родителей». Цей учбовий заклад складався з 7 основних та одного додаткового класу, де одночасно отримували освіту 340 дівчат, сплачуючи за це від 40 до 80 рублів.

У 1902 р. почав діяти один з найбільш престижних учбових закладів міста – Реальне училище. На відміну від гімназій, у яких перевага віддавалася гуманітарним дисциплінам, в реальному училищі викладали «реальні науки» (які можна було підтвердити за допомогою дослідів) – природничі, фізику, хімію тощо. Знаходилося училище у спеціально зведеному для нього цегляному двоповерховому будинку на розі вул. Гончої та Бульварної (Рис.4). У 1915 р. воно складалося з семи основних та одного допоміжного класу, у яких нараховувалося 286 хлопчиків. Платня за навчання складала 75 рублів на рік.

Рис.4. Чернігівське реальне училище.

В 1908 р. у Російській імперії було запроваджено закон про загальну початкову освіту. Згідно з ним, шкільна мережа Чернігова була доповнена трьома міськими трикласними училищами, стали зводити четверте і п'яте («Гоголівське»). Для останнього на міські кошти кам'яний будинок збудували у тому ж 1908 р. У вересні 1908 р. на Лисковиці відкрили ще одне – шосте початкове училище розраховане на 56 учнів. Розміщувалося воно спочатку у будинку чайній – читальні (сучасна дитяча туристична станція). Наступного року для неї звели власний цегляний двоповерховий будинок (зараз старий корпус школи №4), а читальню пристосували під квартири для вчителів. Разом у всіх цих учбових закладах навчалося більше 600 учнів. У 1908 р. в новозбудованому будинку розпочався учбовий процес в двокласному жіночому училищі Міністерства народної освіти.

Усього ж в 1908 р. в усіх початкових чернігівських школах навчалося 1624 учнів. Але загальна кількість дітей шкільного віку у губернському центрі за офіційною інформацією складала 2327 осіб, що вимагало подальшого збільшення числа навчальних закладів. Будинок одного з них – чотирьохкласної народної школи,

був збудований у 1912 р. за проектом відомого чернігівського архітектора І. Якубовича й добре відомий чернігівцям як міська поліклініка № 1.

У 1913 р. на вул. Царській (зараз це вул. Преображенська) було засноване Перше чернігівське вище початкове чоловіче училище у складі чотирьох класів на 150 учнів. Також було відкрите аналогічне Друге училище з 98 учнями, знаходилось воно на вул. Всеволодській (Кирпоноса) в будинку Флерова. У 1915 р. статус вищого початкового училища отримала двокласна жіноча парафіяльна школа. У цьому ж році для кращих учнів встановили іменну стипендію І.Я.Дуніна-Борковського, та відкрили педагогічний музей. А ще через рік у приміщенні торговельної школи розпочав навчальний процес новостворений Учительський інститут.

Діяли в Чернігові в ті часи й спеціалізовані навчальні заклади. Один з них це школа сліпих, заснована у 1893 р. Споруда у якому вона містилася збереглася до наших днів за адресою просп. Миру, буд. 16. Зараз в ній працює музичне училище ім. Ревуцького. Спочатку цей учбовий заклад розміщувався у спеціально придбаній для нього за 10500 руб. «Попечительством Императрицы Марии Александровны о слепых детях» садибі, що знахордилась на розі вулиць Воздвиженської (Князя Чорного) та Святославської (просп. Миру) у двох дерев'яних будинках. На утримання школи земство відшкодувало 2000 руб., було зібрано ще 6500 руб. добровільних пожертв. 12 січня 1897 р. у «Будинку сліпих», як його називали мешканці міста, освятили домову церкву Св. Цариці Александри, а влітку того ж року були проведені перші публічні іспити вихованців, які показали добрі результати.

У 1914 – 1916 рр. для школи побудували й нині існуючий новий триповерховий цегляний будинок, який головним фасадом виходив на Святославську вулицю.

1 липня 1842 р., на пожертву дружини чернігівського губернатора Дарії Гессе у місті був створений Дитячий притулок, розрахований на 25 дівчаток. Швидко виявилось, що цього було замало для губернського центру, через вісім років кількість його вихованок зростає удвічі, а у 1901 р. досягає 70. Означений

притулок підпорядковувався Чернігівській губернській опіці дитячих притулків і приймав на виховання тільки дівчат. У 1885 р. на садибі повітового училища для притулку збудували комплекс споруд. Він складався з двоповерхового будинку, перший поверх якого був кам'яний, а другий дерев'яний, та двох флігелів. У будинку розміщувались: церква, житлові приміщення вихованок, класи, робочі кімнати, квартири службовців та кухня. У флігелях – лазня, пральня, та кімнати для прачки і двірників. При садибі була невеличка лісова ділянка та город. Крім того притулку належав дерев'яний міський театр, який приносив йому значний прибуток. Треба зазначити, що вихованок цього благодійного закладу не тільки годували та забезпечували одягом, а й надавали загальну освіту, вчили кулінарному мистецтву, шитву жіночого одягу і навіть готували до отримання звання народних вчителів.

Учбовим закладом особливого типу можна вважати й Чернігівську виправну колонію для неповнолітніх правопорушників. Заснували її за ініціативою губернатора Є. Андрієвського у 1895 р. за рахунок добровільних внесків громадськості. Цей виховний заклад, хоча і підпорядковувався тюремній інспекції, докорінно відрізнявся від звичайних місць позбавлення волі. Вихованці колонії користувалися значно більшою свободою ніж злочинці, що перебували у в'язницях. На переконання адміністрації та педагогів, підлітків, які попали під вплив злочинного середовища, можна повернути до нормального життя тільки завдяки доброго відношення до них, не примусової праці та довіри до них. Знаходилася колонія за містом біля селища Підусівка і мала велике господарство. Вихованці займалися не тільки виробництвом сільськогосподарської продукції, вони виготовляли цеглу, мило, керамічний посуд, вироби з деревини, шили одяг та взуття. У виховних цілях їх навіть направляли без конвою на міський ринок торгувати виробленою продукцією, тобто довіряли і товар і гроші. Мешкали колоністи в казармах, а роботу обирали по можливості за бажанням. Мінімальний термін перебування у колонії складав один рік, а максимальний сім років. За цей час вихованець отримував загальну та професійну освіту і був добре підготовлений для повноцінного життя.

До спеціалізованих учбових закладів Чернігова можна віднести й школу глухонімих на 10 вихованців, засновану у 1901 р. в 6 верстах від Чернігова і через два роки переведену до міста, школу підготовки кінно-поліцейських урядників, яку створили у 1894 р., приватне музичне училище К.Сорокіна на вул. Гончій (1904 р.), та музичні класи Чернігівського відділення Російського музичного товариства, де навчали грі на фортепіано, скрипці та співу (1908 р.).

Окрему групу навчальних закладів Чернігова складала заклади, що перебували у підпорядкуванні церковного відомства. Найстаріший із них – Духовна семінарія, яка була створена у 1776 р. на базі Чернігівського колегіуму і являла собою середній учбовий заклад для підготовки священників. Складався він з чотирьох загальноосвітніх і двох спеціальних богословських класів. Таким чином, випускникам надавала ґрунтовну як духовну так і загальну освіту, й вони мали право продовжити навчання як у духовній академії, так і у світських вищих учбових закладах. Починаючи від 1895 р. семінаристи навіть носили форму, яка практично не відрізнялася від форми учнів цивільних учбових закладів. Навчання у семінарії не було безкоштовним. За даними на 1910 р. за дітей священників батьки платили 120 руб. на рік, та ще 37,5 руб. у разі користування казенними одягом, взуттям та білизною. За дітей мирян вносили додаткові 40 карбованців.

Розміщувалася семінарія у комплексі одно- та триповерхових споруд, який поступово склався на території колишньої садиби чернігівського полковника та наказного гетьмана Лівобережної України Павла Полуботка (Рис.5). З чернігівською семінарією пов'язані імена багатьох відомих революціонерів та діячів культури України. В її аудиторіях отримували освіту: революціонер – народник та винахідник М. Кибальчич, революціонер, військовий та радянський діяч М.Подвойський, український поет П. Тичина, письменник В. Блакитний та композитор Г. Верьовка.

В 1817 р. у місті було відкрито ще один чоловічий середній учбовий заклад підпорядкований єпархіальному керівництву – Чернігівське повітове духовне училище. Хоча воно й було призначено для підготовки церковнослужителів, його учні у повному обсязі вивчали і загальноосвітні дисципліни, й відповідно

Рис.5. Чернігівська семінарія (територія сучасного військового шпиталю) та Будинок працелюбності (будівля ТСОУ на вул. Ремісничій).

отримували повноцінну середню освіту. Спочатку училище розміщувалося в спорудах духовної семінарії. Але у зв'язку зі збільшенням кількості вихованців (на початку 70-х рр. XIX ст. на трьох його відділеннях навчалося понад 300 юнаків), у 1872 р. було порушене клопотання про спорудження власного учбового будинку біля Єлецького монастиря. Будівництво розпочалося улітку 1876 р. і тривало три роки, після чого (1879 р.) училище комфортно розмістилося у нові просторій мурованій споруді, де й пропрацювало до приходу в Чернігів більшовиків.

Існував у Чернігові і жіночий середній навчальний заклад духовного відомства – так зване Єпархіальне училище. По суті це була повноцінна жіноча гімназія. Дозвіл на його створення був отриманий ще у 1856 р., але процес реалізації затягнувся. Лише у січні 1866 р. училище відкрило двері першим ученицям. Спочатку заняття проходили у старих будівлях на вул. Гончій. Це було не зручно, але не дивлячись на некомфортні умови, у 1882 р. учбовий заклад з трьохкласного перетворився на шестикласний, тобто за навчальною програмою впритул наблизився до гімназії. Збільшилася і кількість вихованок, тому навчальних приміщень

стало не вистачати. 20 квітня того ж року на вул. Гончій розпочалося будівництво нової, значно більшої будівлі з просторими класами та домовою церквою, яке й було завершено у 1886 р. На той час це була найбільша архітектурна споруда міста. Хоча єпархіальне училище призначалося для навчання та виховання дітей православного духовенства, до нього приймалися дівчата і з родин мирян. Тільки платня за навчання була різною. Першим воно обходилося 110 руб. на рік, а другим на 60 руб. дорожче.

Жіноче єпархіальне училище стало дуже популярним учбовим закладом, тому у жовтні 1890 р., була створена зразкова початкова школа для підготовки до вступу в училище. Початкова школа була відкрита на кошти Синода, для неї у дворі училища звели окрему споруду.

У XIX – на початку XX ст. в місті діяли й єврейські учбові заклади. Прийняття у 1835 р. «Положення про євреїв» суттєво розширило права єврейського населення. Кількість євреїв в Чернігові була значною, тому окремо зупинимось на темі єврейської освіти. За статистичними даними у 1897 р. з 27716 мешканців губернського центру 8780 осіб, тобто майже третина населення, вважали себе євреями за рідною мовою мові, але безсумнівно, що за народженням їх було значно більше. Початкову освіту єврейські діти набували у хедерах, Талмуд – Торах та єврейських училищах.

Хедери являли собою приватні учбові заклади, які розміщувалися у приватних будинках де мешкав меламед (вчитель). Він і встановлював платню за навчання. Педагогом у хедері міг бути кожний єврей, який мав право проживати у даній місцевості. Хоча в 1892 р. встановили правила, згідно яких меламед мав отримати право на це звання від училищного керівництва. Причиною появи цього обмеження стало те, що серед вчителів було чимало випадкових та недостатньо освічених людей, тому і рівень навчання у цих учбових закладах залишався низьким. Але саме завдяки хедерам, завданням яких, окрім загальної освіти, були й відродження національної мови та традицій, єврейське населення міста майже на 100% складалося з грамотних людей. Уряд негативно ставився до національної єврейської освіти. Згідно «Положення про хедери» 1873 р., усі вони повинні були закритися протягом двох років, але цього не сталося.

Талмуд – Тори були схожі на хедери, але утримувалися за рахунок єврейської громади, й навчання у них здійснювалося безкоштовно. Крім Закону Божого та єврейської мови, в хедерах викладали арифметику, географію, історію, малювання та співи. У 1890 р. у Чернігівській губернії було три Талмуд – тори, найстаріша з яких – Чернігівська, була розташована в одному приміщенні з молитовною школою біля Красного мосту і перебувала у жалюгідному стані. В цей час у ній навчалася 40 хлопчиків, у 1910 р., коли кількість учнів збільшилася до 63 осіб, для Толмуд – Тори звели новий двоповерховий будинок, й кількість учнів зросла до 165.

Від середини XIX ст. розпочинається процес заміни самостійної єврейської школи казенними училищами, де викладали російську мову, арифметику чистописання та ін. У ході цієї реформи, в 1854 р. у Чернігові було засноване казенне училище 1-го розряду. У невдовзі створеному жіночому єврейському професійному училищі, при якому влаштували ще й кравецьку майстерню, викладали єврейську мову, Біблію, історію євреїв та російську історію, а також арифметику, малювання, географію, геометрію та предметні уроки. Діяла також торговельна школа К. Пухтинського.

Введення нової системи виявилися тривалим і не завжди вдалим, бо не знайшло належної підтримки з боку єврейського населення. Усього ж в 1906 р. з 38 учбових закладів Чернігова тільки чотири вважалося єврейськими. Загалом в них навчалася 282 учня.

У 1913 р. у місті було відкрите єврейське чотирикласне училище на 160 місць. У ньому навчали слюсарно-механічному ремеслу, а також викладали фізику, механіку, геометрію, технологію металів, малювання, креслення, геометрію, алгебру, історію, географію.

Значно більшим попитом користувалися середні навчальні заклади, бо навчання у них надавало можливість продовжити освіту у вищих учбових закладах. Тому десятивідсотковий бар'єр, який обмежував вступ іудеїв до гімназій, легко обходили, завдяки шлюбом єврейських жінок з чоловіками корінної та інших національностей.

Як бачимо, у XIX – на початку XX ст. в Чернігові існувала розгалужена система освітніх закладів, де навчалися не лише хлопчики, але й дівчатка. Існували спеціалізовані учбові заклади, освітні установи для людей з особливими потребами та ін. Однак, незважаючи на наявність цією налагодженої та розгалуженої системи освіти в містах, переважна кількість населення Російської імперії на початку XX століття була неграмотною. Причина полягала в тому, що селяни, а їх була переважна більшість, вважали, що навчання їх дітям не потрібне і тільки відволікає їх від сільськогосподарських робіт. Не були створені для їх освіти й необхідні умови, а певні спроби впровадити освіту в селянське середовище виявлялися малоефективними.

ЛІТЕРАТУРА

Богуславский П. И. Антоний Стаховский архиепископ черниговский и первые годы Черниговской семинарии. – Чернигов, 1913.

История городов и сел. Украинской ССР. Черниговская область. – К., 1983.

Краткие сведения о современном положении Начального образования в Черниговской губернии. – Чернигов, 1913.

Морозова. А. Єврейські навчальні заклади Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. // Первый международный семинар «История и культура евреев Левобережной Украины и Литвы X – XX вв.» (15-17 сентября 2000 г.). – Чернигов, 2001. – С. 4 -6.

Отчет попечителя Киевского ученого округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1908 год. – К., 1908

Памятная книжка Киевского ученого округа. Часть VI. Черниговская губерния. – К., 1890.

Путеводитель по городу Чернигову и указатель торгово-промышленных фирм г. Чернигова. – Чернигов, 1912.

Туполмин М. Т. Столетие Черниговской гимназии. 1805 – 1905. Краткая историческая записка. – Чернигов, 1906.

Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990.

**БОРОТЬБА З БЕЗРОБІТТЯМ У ЧЕРНІГОВІ: ДОСВІД
1923 р. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ «КРАСНОЕ ЗНАМЯ»)**

Історія Чернігова у будь-який час – це історії життя його мешканців, видатних та пересічних, відомих та призабутих, успішних та знедолених. Повсякдення звичайної людини завжди залежить від великих потрясінь епохи, а для дослідників є безцінним джерелом для вивчення та розуміння природи карколомних змін, які відбуваються з плином часу на рідних теренах.

Як і для кожного міста, для стародавнього Чернігова були свої періоди занепаду та процвітання. Часто його жителям доводилося пристосовуватися до нових умов, долаючи труднощі та розчарування. Це стосується і початку 20-х років ХХ ст., коли на Чернігівщині нарешті стихли криваві бої, які точилися за Україну. До влади прийшли більшовики, здійснивши у 1922 р. оформлення нової держави – Радянського Союзу.

З метою подолання економічної руїни, налагодження мирного життя, заспокоєння населення радянська влада запровадила «нову економічну політику», яка поширилась і на губернське місто Чернігів. І хоча місто потихеньку оговтувалось, відновлюючи інфраструктуру, традиційні економічні зв'язки, турбуючись про благоустрій та соціальний спокій, вируюче життя багатьох чернігівців було важким, обтяженим щоденною боротьбою за шматок хліба.

Однією з найбільших проблем міста початку 1920-х рр. було масове безробіття, яке поставило на межу виживання тисячі людей, позбавлених можливості чесно заробляти на життя своєю працею, реалізуючи на користь собі і державі професійні знання, навички, досвід. Живі картини тогочасних реалій постають з усією очевидністю на шпальтах місцевої періодики, подаючи цікаві цифри статистики з безробіття, яскраві замальовки буднів Біржі праці, їдальні, артілей безробітних, та аналіз причин і шляхів подолання цього ганебного явища у «селянсько-пролетарському раю». Щоденна губернська газета «Красное знамя», яка виходила

значним накладом і була більш-менш доступною за ціною (1 номер на середину 1923 р. коштував 2 крб.), детально і регулярно висвітлювала проблему безробіття в Чернігові, інформуючи та стимулюючи населення до боротьби за робочі місця.

1923 р. видається цікавим для розуміння зазначеної проблеми з огляду на його «непівську» специфіку в контексті зламу політичної та економічної державної стратегії розвитку з урахуванням попереднього досвіду, як вітчизняного, так і зарубіжного. Відбувався пошук нових методів боротьби з безробіттям, які б виявилися конструктивними, популярними серед населення, й водночас не розходилися з основними ідеологічними засадами нової влади.

На початок 1923 р. у Чернігові проживало 32 625 чоловік. Тут працювало 19 підприємств із кількістю працівників 1125 чол. Після проведеної у грудні 1922 р. «чистки» по Біржі праці, коли з обліку були зняті «особи, які не потребували роботи і спекулювали на званні безробітного – торговці і різного роду ділки, а також старші за 60 років», офіційних безробітних налічувалось 1287 чол. Найбільший відсоток припадав на радянських працівників (40 %), чорноробів (20 %), безробіття також вразило значною мірою металістів, будівельників, некваліфікованих працівників тощо. Динаміка безробіття в Чернігові упродовж року була невтішною і демонструвала невпинне зростання кількості населення, яке потребувало допомоги від держави. На 1 лютого число зареєстрованих безробітних зросло до 2357 чол., на 1 березня до 2248, на 1 квітня вже 2698, причому біля 40 % склали жінки.

Проте слід наголосити, що реальна картина безробіття була набагато масштабніша з огляду на той факт, що значна кількість людей, втративши робоче місце, не поспішали реєструватися на Біржі, а намагалися самотужки знайти нову роботу, використовуючи родинні зв'язки та інші можливості. Навіть під час перепису важко було визначити, хто працює офіційно і є платником податків, а хто ухиляється і працює в обхід державної реєстрації. Часто виявлялося, що начебто «безробітні», отримуючи допомогу від держави, непогано заробляють. «Красное знамя» писало: «Виявилося, що перепис викликав тривогу серед непманів,

обивательщини та забитої темної маси. Більш за все наполохались колишні домовласники, ремісники, торговці. Уяві цієї публіки під реєстрацією малювалася чи то війна, чи то інша загрозлива небезпека. Перші дні реєстрації викликали багато непорозумінь. Повсюдно на питання перепису давалися невизначені лаконічні відповіді. Не можна було домогтися, чим займається опитуваний, звідки бере засоби до існування. Всюди була одна відповідь: безробітний. Між тим, оточуюча обстановка «безробітного» свідчила про інше. Чоботарі ховали інструмент: ми не чоботарі, ми працюємо так, для своєї родини та для близьких родичів. Те ж саме було й у кравців, які заявляли в один голос, що всі костюми вони готують для себе до свята».

Вчому ж причина зростання безробіття попри всі зусилля влади, турботу про населення, повагу до трудового люду? Редакція газети, її робкори («робітничі кореспонденти») на місцях, аналізуючи ситуацію в країні, губернії та безпосередньо в Чернігові, робили висновок, що винні у цьому нові реалії поточного року: «зняття промисловості з держзабезпечення, скорочення потреб держави у військовій промисловості, скорочення штатів», «голодна стихія, що прокотилася країною, і хвиля втікачів з голодуючих губерній», «закриття на Чернігівщині заводів металопромисловості, особливо заводу «Жовтневий молот», майстерень Воєнбуду, закладів ДСНГ, скорочення будівельних робіт, скорочення штатів в установах у зв'язку з районуванням губернії».

Основним центром боротьби з безробіттям в Чернігові залишалася Біржа праці, яка намагалася виконувати функції по реєстрації безробітних, пошуку для них роботи через зв'язок з підприємствами та організацію артілей, майстерень, громадських робіт, а також по наданню допомоги безробітним та їхнім родинам.

Взимку 1923 р. Біржа страждала на погану організованість та цілу низку недоліків. Так, приміщення було затісним для натовпу відвідувачів, які юрбилися біля декількох столів, де сиділи службовці, годинами чекали у черзі в надії на направлення на роботу чи на ордер на безкоштовний обід, або довідку для отримання різноманітних пільг: «З раннього ранку Біржа праці кишить різношерстим натовпом. Біля дерев'яної решітки, що

відгороджує столи, тиснява. Тут безробітні усіх професій: робітники фізичної праці, радянські службовці – їх тут більш за всіх – строката суміш різноманітного одягу, немало жінок-робітниць. Починається виклик. На обличчях томливе очікування, декотрі, апатично відмітивши картку, йдуть геть збентежені. Гучним голосом виголошуються прізвиська, щасливчик, який отримав роботу, йде з сяючим виглядом, супроводжуваний заздрісними поглядами інших».

Не рідкісним явищем була погана обізнаність у своїх посадових обов'язках службовців Біржі, їхня байдужість до людського горя, небажання напружуватись та поспішати, частогусто відверте хамство. Один з робкорів газети «Красное знамя» писав: «Наша Біржа праці нагадує будинок для божевільних. Вся маса безробітних юрбється навколо одного столу. Всі вигукують – Плоскін! Плоскін – молодий парубок років 19 у старій шинелі, працює, стоїть за столом і задовольняє усі потреби безробітних. Поводження його з безробітними гарне, і тому всі лізуть до нього. Не завадило б звернути увагу на Біржу, розташувати її у більш зручному місці та посилити такими працівниками, як Плоскін».

У березні-травні 1923 р. проводилася реорганізація Біржі. Районні відділення були ліквідовані, їхні функції перебрати відділення в окружних центрах. В Чернігові була створена профсекція розумової діяльності. Реєстрацію почали проводити за основною професією безробітних, відправка на роботу відбувалася спочатку за вимогою наймача, а далі – в порядку жорсткої черговості.

Біржа праці надавала реальну допомогу безробітним, дозволяючи вижити упродовж виснажливого пошуку стабільного заробітку. По-перше, вона підбирала нове місце роботи з урахуванням освіти, професії, стажу та кон'юнктури ринку робочої сили. Проте щастило дуже малому відсотку претендентів. Газета «Красное знамя» писала: «Відправка на роботу жалюгідна. На першу частину лютого відправлено 137 чол.: 3 на швейпром, 8 харчовиків, 3 шкіряника, 3 працівника харчування, 6 працівників гігієни, медсанпраці – 10, хіміків – 1, будівельників – 7, працівників зв'язку – 1, радпрацівників – 55, чорноробів – 70». Багато

підприємств скорочували своїх працівників, не маючи можливості приймати нових. Значна кількість підприємств набирала робітників самотужки, не сповіщаючи Біржу про вакантні місця. З 8 лютого в Чернігові була розпочата перевірка усіх закладів та підприємств по «неправильному найму». На 1 березня відправили на роботу «399 душ» (з 2248 безробітних).

По-друге, через реальне зменшення попиту на ринку праці Біржа вдається до створення нових малих підприємств виключно для працевлаштування безробітних. Страхпунктом починає організовуватись мережа артілей і майстерень. До літа 1923 р. було відкрито 2 швейні, меблево-столярну, кошикову, шкіряну, на яку асигнували 3 тис. крб., будівельну на 45 працівників. Всього ці підприємства надали роботу і заробіток біля 200 робітникам. Для порівняння, подібні артілі в усій губернії працевлаштували 400 чоловік. Прожитковий мінімум члена артілі коливався від 150 до 400 крб., причому зарплатня кваліфікованого працівника вдвічі перевищувала оклад некваліфікованого. За даними Ратау в той період на ринку Чернігова вартість 1 пуду картоплі складала 3-4 крб., яловичини – 50-70 крб., сала – 140-160 крб., оселедців – 90-100 крб., цукру – 240-260 крб. За 1 фунт печеного хлібу просили 1 крб., вершкового масла – 15 крб., 1 десяток яєць коштував 5-6 крб., стакан молока 50-60 коп.

І по-третє, ще одним дієвим способом працевлаштувати велику армію безробітних із користю для міста було проведення громадських робіт, які почалися із 15 квітня 1923 р. із настанням сприятливих погодних умов. Плануванням та реалізацією громадських робіт опікувався Губоткомхоз (Губернський відділ комунального господарства). Головним чином це були «земляні роботи, які не потребували спеціальних знань – планування вулиць, облаштування дамб, насипів тощо». До плану увійшло будівництво дамби через р. Снов біля с. Брусилівка – «робота велика, розрахована на 3 роки». На ці роботи з 15 квітня по 15 жовтня поточного року планували використати «3490 робочих днів у Чернігові, а поза Черніговом – 200 днів із щоденним залученням 55 робітників». Також безробітних планувалося задіяти для боротьби із гусінню та шкідниками лісів, для посадки

молодняка (500 осіб), планування та мощення вулиць Леніна та Старокиївської, будівництва та обсіпки мостів, розбирання непридатних будівель та лавок (60-80 чол. щоденно).

Але поки тривав пошук роботи, безробітний мав право на грошову допомогу, якою з кожним місяцем було охоплено все більшу кількість чернігівців. Так, за першу половину лютого 1923 р. грошові виплати були надані 23 безробітним на суму 1381 крб., а вже на початок квітня допомога була надана 242 особам.

Дуже допомагали вижити безкоштовні обіди, які пропонувала їдальня Біржі. Для її відвідування необхідно було отримати відповідний ордер. В одному з квітневих номерів «Красного Знамені» замальовується наступна картина: «Стіл страхпункту обліплений одержувачами допомоги. Здійснюється видача ордерів на безкоштовні обіди. Два співробітники швидко заповнюють обідні ордери на 3 дні поспіль. Так і мигтять у повітрі ордери, які передають з рук в руки. У страхпункті панує жвавий настрій».

Їдальня була , за свідченнями очевидців, дуже скромно облаштованою, проте чистенькою та затишною: «Вивіски немає, та її і не треба: вздовж стін – нехитрі, але чисті столи та лави. Просторо і світло. Навколо столів розташувалася найрізноманітніша публіка: від скромних, проте кокетливих капелюшків до добряче потертих картузів. Трапляються і діти. Тут – метушня: дзвенять тарілки, розливають обід, ріжуть хліб. Зазвичай подають по 80 обідів на день, проте іноді можуть подати до 150. Штат службовців складається з 5 чоловік». Безробітні їли самі або могли брати обіди додому, пригощаючи родину: «У їдальні столи вкриті чистими скатертинами. Пахне смачно. Всі сміливо вмошуються за стіл, почуваючись, як вдома. На кожному столі – газета «Красное знамя». Ті, хто бере їжу додому, сидять із кошиками та посудом у наступній кімнаті, великій та світлій, суміжній із кухнею. О 2-ій годині лунає діловий стук у двері – отже видача обідів почалася. Ані тисняви, ані черги – ніхто не поспішає. Службовці – привітні та ласкаво-турботливі. Молодиця у білому халаті-фартуху. Обідали і взяли із собою: без прохань, без поклонів. Благословенна рука, що турбується про безробітних». До кінця лютого їдальня видала близько 500 обідів, на кінець квітня – 3170.

Обід зазвичай викликав у відвідувачів задоволення і схвалення, оскільки був свіжий, поживний, по-домашньому смачний: «У казані – відмінний здоровий домашній борщ з м'ясом, поряд пшоняна каша з м'ясною підливкою. Хліба дають по пів-фунти на людину». Або «обідають прекрасним ароматним супом та пшоняною кашею, рясно здобреною соусом та шматком гарного, без кісток та жил, м'якого м'яса».

Крім цього, безробітні через Біржу могли отримати пільги по сплаті комунальних платежів, знижку за медичну допомогу у робітничій поліклініці, звільнення від податків. У Чернігові безробітним відпускали безкоштовно по декілька десятків електричних лампочок, декілька відер води в дім тощо. При Біржі існувала і безкоштовна пральня. Також у Чернігові для безробітних «виділили 6 дес. 1000 кв. сажень землі під городи, у тимчасове користування надали коней, плуги та борони. Оренда землі проводилася за рахунок Губвідділу радпрацівників. 1500 крб. витратили на закупівлю насіння». Чернігівські безробітні були прийняті до міжсоюзного клубу, гуртків, читалень міста. Їм видавали безкоштовні квитки на доповіді.

Необхідно зазначити, що особлива практика допомоги безробітним та бідним існувала у чисельній єврейській громаді міста, яка з запровадженням з весни 1923 р. політики «коренізації» по реалізації національних інтересів усіх складових українського етносу, в тому числі і євреїв, абсолютно легально активізувала свою допомогу єврейському населенню Чернігова: «В місті мається єврейський комітет «Євобщестком», який здійснює індивідуальні видачі єврейській бідності. Видачі 2 рази на тиждень без будь-яких документальних доказів. У маленькій вітальні натовп бідняків, вдів та старих».

Але проблема безробіття полягала ще й в тому, що деякі мешканці Чернігова, потерпаючи від скрути і впавши у відчай, опускалися на самісіньке дно, вели асоціальний спосіб життя, втрачали житло і родини. Працювати з ними було важко, вони не відповідали світлому пропагандистському образу будівельника комунізму, створюючи дискомфорт для оточуючих. Вони були у групі ризику по важким захворюванням, погіршуючи

епідеміологічну ситуацію в місті, окрузі та губернії в цілому. Зараження туберкульозом в Чернігові сягало середньої цифри по Україні – 70%. 22 % міського населення міста хворіли на сифіліс. Декласовані, асоціальні елементи суспільства було важко контролювати, ізолювати, лікувати.

Ще однією суспільною виразкою на тілі губерньського міста була проституція, з якою новоспечена влада намагалася відчайдушно боротися. Іноді жінки не уявляли іншого способу заробити, ніж торгівля власним тілом. 8 березня 1923 р. (День робітниці) було офіційно оголошено днем боротьби з проституцією: «Центральна Рада по боротьбі з проституцією за підписом т. Семашко видала циркуляр, який пропонує усім місцевим радам розгорнути широку агітаційно-просвітницьку кампанію та інсценувати «Суд над проституткою».

У 1923 р. було скасовано «сухий закон» і дозволено продаж алкогольних напоїв. Чернігівщину захлеснуло повальне пияцтво та самогоноваріння. Саме газета «Красное знамя» стала глашатаєм масштабної кампанії по боротьбі з «зеленим злом», яке вразило в першу чергу людей без стабільної роботи. Відсутність необхідності щодня зранку виходити на роботу і, відповідно, можливість сховатися від осуду сусідів, низька ціна саморобного алкоголю, широкий продаж денатурату, а крім того, смуток, невпевненість у завтрашньому дні, страх перед майбутнім підштовхували безробітних до чарки. Газета писала, що «тепер, на 6-й рік нашої перемоги, після поразки наших ворогів на фронтах, нашому порядку на фронтах мирної боротьби загрожує нове зло: самогон, пияцтво». Відкривався «новий самогонний фронт». За мінімальними підрахунками самогонне «виробництво» на Чернігівщині давало 30-40 тис. відер на місяць. Це ставило Чернігівщину в ряд перших («мало почесна першість!») по самогоноварінню губерній. Містом були розкидані «кубла пияцтва», «таємні кабаки», де за малу плату можна було у будь-який час отримати «життєвий еліксир».

Якщо безробітний, хворий, самотній безхатько опинявся на вулиці, держава могла запропонувати йому ночівлю у відкритих Губвідкомгоспом «нічліжках», одна з яких, «Нічліжний будинок», на перетині вулиць П'ятницької та Муренсона, відкрилася для

«біднішої частини Чернігова» 1 березня 1923 р. Чернігівські «нічліжки» мали 71 койко-місце, надавали безкоштовно притулок на ніч та окріп для чаю. У приміщенні не було світла, книг, газет.

Отже, Чернігів у 1923 р. потерпав від масового безробіття, шукав шляхи виходу зі скрутного становища, залучаючи державну допомогу, громадську і приватну благодійність. Попри перші успіхи та розвиток системи соціального захисту громадян, що втратили роботу, динаміка зростання армії безробітних свідчила про серйозні проблеми загальнодержавного масштабу, які потребували ретельного вивчення та негайного вирішення на найвищому рівні.

ЛІТЕРАТУРА

Атов. Новое в работе Биржи труда // Красное знамя. – 1923. – № 375. – 6 апреля. – С. 3.

Безработные в Чернигове // Красное знамя. – 1923. – № 385. – 21 апреля. – С. 4.

Безработный. На Бирже труда // Красное знамя. – 1923. – № 347. – 3 марта. – С. 3.

Безработный. Среди безработных // Красное знамя. – 1923. – № 376. – 7 апреля. – С. 3.

Борьба с безработицей // Красное знамя. – 1923. – № 387. – 24 апреля. – С. 5.

Борьба с безработицей // Красное знамя. – 1923. – № 403. – 21 апреля. – С. 4.

Борьба с самогоном // Красное знамя. – 1923. – № 336. – 17 февраля. – С. 1.

Грановский М. Безработица на Черниговщине // Красное знамя. – 1923. – № 360. – 20 марта. – С. 2.

И. З. Столовая и прачечная Биржи труда // Красное знамя. – 1923. – № 358. – 17 марта. – С. 3.

Леп'явко С. Чернігів. Історія міста. – К., 2012.

Лечебное дело на Черниговщине. Доклад т. Радина // Красное знамя. – 1923. – № 409. – 22 мая. – С. 3.

М. И. Городская перепись // Красное знамя. – 1923. – № 372. – 3 апреля. – С. 3.

М. На Бирже труда // Красное знамя. – 1923. – № 377. – 12 апреля. – С. 4.

- Мироненко А., робкор. По городу. Довести до конца // Красное знамя. – 1923. – № 374. – 5 апреля. – С. 3.
- На рынке (по данным Ратау) // Красное знамя. – 1923. – № 390. – 27 апреля. – С. 5.
- На рынке // Красное знамя. – 1923. – № 372. – 3 апреля. – С. 4.
- Общественные работы // Красное знамя. – 1923. – № 390. – 27 апреля. – С. 5.
- Объявления // Красное знамя. – 1923. – № 344. – 1 марта. – С. 4.
- Организация летних работ // Красное знамя. – 1923. – № 345. – 1 марта. – С. 3.
- Пособия и пенсии // Красное знамя. – 1923. – № 373. – 4 апреля. – С. 3.
- Рабкор С. З. Ко дню работницы // Красное знамя. – 1923. – № 350. – 7 марта. – С. 3.
- Рабочий И. С. Евобщестком работает // Красное знамя. – 1923. – № 354. – 11 марта. – С. 6.
- Районирование Черниговщины // Красное знамя. – 1923. – № 327. – 7 февраля. – С. 3.
- Тайные кабачки // Красное знамя. – 1923. – № 345. – 1 марта. – С. 3.
- Эль. Среди безработных // Красное знамя. – 1923. – № 405. – 16 мая. – С. 5.
- Я-ко Н. Безработные на Черниговщине // Красное знамя. – 1923. – № 343. – 27 февраля. – С. 3.
- Ят-ко Н. На Бирже труда. (Впечатления) // Красное знамя. – 1923. – № 327. – 7 февраля. – С. 2.

БІЙ ЗА ВИСОТИ БІЛЯ с. ЯЦЕВО 2 ВЕРЕСНЯ 1941 р.

Одним із героїчних епізодів оборони Чернігова у вересні 1941 р., без перебільшення, можна назвати бій за висоти села Яцево (зараз с. Новоселівка, Чернігівського району), що відбувся в північно-східному передмісті 2 вересня 1941 р.

Перед початком оповіді зазначимо, що у Радянському Союзі до певного часу існувало негласне табу на тему боїв Червоної Армії в 1941 р. Першим поштовхом до героїзації радянських воїнів у всесоюзному масштабі стала праця Сергія Смирнова про захисників Берестейської фортеці, яку було видано у 1957 р.

Вперше офіційно бої 1941 р. на Чернігівщині офіційно вивчала Комісія зі сприяння архівній справі при облвиконкомі на чолі з п. Заславським. Комісію було створено з метою збору матеріалів і спогадів до тридцятої річниці Перемоги. Пан Заславський від імені Комісії вів листування з безпосередніми учасниками боїв за Чернігів 1941 р. Чимало відвертих спогадів радянських солдат і офіцерів зберігаються в фондах Державного архіву Чернігівської області. Проте жодної згадки про бій за висоти біля села Яцево вони не містять...

В грудні 1977 р. в районній газеті «Шляхом комунізму» було надруковано статтю «Здрастуй, батьку!», де вперше згадуються подробиці бою. Стаття цікава тим, що в ній містяться спогади селян, які стали свідками тих кривавих подій.

У 1975 році біля Новоселівки екскаватор черпав пісок, під час робіт випадково було знайдено останки трьох радянських солдатів. Лише в одного з них було знайдено бакелітову капсулу, всередині якої містився папірець з даними про загиблого: «Ксенофонт Микитович Кувитченко, 1905 року народження. Хутір Золотарьовка, Семикаракорський район, Ростовська область». З архіву Міністерстві оборони СРСР прийшов лист, який повідомив, що рядовий Кувитченко був призваний до лав РСЧА в червні 1941 року та пропав без вісти в серпні того ж року. Одразу після знахідки було організоване опитування селян Новоселівки про

обставини, які б змогли відкрити завісу таємниці та пролити світло на події вересня 1941 року. І такі свідки знайшлися – Парасковія Терентіївна Баран та Григорій Павлович Строгий поділилися власними спогадами кореспонденту районної газети:

П. Баран: «Мені тоді йшов двадцятий рік. Наша хата була останньою в Яцеві. Навпроти нас, на узвишші (нині тут внизу бензозаправна колонка) стояв підрозділ наших. Одного ранку все опустіло. Ми вже гадали, що наші відійшли. Та ось до двору зайшли два бійці. Один високий, чорнявий, другий – зовсім низенький, блондин. Ми з сусідкою Дунею Мацутою кажемо:

– Он німці скоро вступлять, а ви тут.

– Нікуди не підемо, – відповіли ті, – битимемося до кінця. Прохання до вас, дівчата: залишаємо вам адреси наших рідних. Щось станеться – напишіть.

Минув ще один тривожний день. Одинокі останні автомашини з бійцями поспішали в бік Березни, а чотири бійці все окопувались на пагорбі. Після обіду вдалині блиснули каски німецьких мотоциклістів. І раптом – шквал вогню: застрекотів кулемет, автомати. За якусь мить все було скінчено. Дорога завмерла.

Знову на високих швидкостях летіли мотоциклісти. Хотіла проскочити якась підвода. І знову все захлинулося у яскравому вогні наших бійців».

Г. Строгий: «Бій тривав до вечора. Фашисти пішли в обхід, маскувалися за бабками вибраного льону. Нічого не допомагало – наші тримали оборону.

Вночі по обхідних дорогах сунули німецькі війська. А тут було тихо. Фашисти чекали ранку, вважали, що дорогу боронить чимале укріплення радянських бійців.

І тоді вдарили ворожі міномети. Їхні розриви гризли кручу. Замок один автомат, другий. А кулемет все гомонів, поливав вогнем, косив фашистів. Під вечір все стихло. Фашисти поспішно підбирали вбитих. Старий Петро Шершень нарахував чотири десятки, а їх все зносили».

П. Баран: «Коли стемніло, я непомітно перебігла дорогу, здерлася на кручу. Почула стогін. В окопі лежав блондин, пізнав мене. «Води хочу, води хочу...». На плечі темніла закривавлена рана. «Жити хочу... Мати чекає, один я в неї».

З боку долинув ледь чутний стогін. Поруч в окопі знайшла ще одного бійця. Так, це той чорнявий, що заходив до двору. Весь закривавлений, тільки й сказав: «З-під Ростова я».

Спустилася вниз, принесла води і глечик молока. Блондин пив жадібно, все стогнав. Високий вже ні на що не реагував».

Г. Строгий: «Після мінометного обстрілу один з бійців мертвим скотився вниз, другого розірвало міною. Паша Баран тоді сказала нам, що там, на горі, поранені бійці. На світанку пішов дощ. Ледве дісталися на кручу. Та обидва бійці були вже мертві. В окопах і схоронили їх...».

П. Баран: «Адреси бійців сховали в хаті. Фашисти спалили Яцево, все згоріло...». (маються на увазі події кінця лютого 1943 р., коли німці спалили село через те, що селяни прихистили втікачів з концтабору, який розташовувався неподалік, – примітка Д.С.)

Останки бійців того ж 1975 року були перепоховані на пагорбі біля сільського цвинтаря. Двох бійців поховали в братській могилі (Рис.1), а Ксенофонта Кувитченка – в окремій, поруч із побратимами (Рис.2). Відвідали могилу батька й його сини.

Рис.1. Братська могила невідомих радянських воїнів (фото - Олег Кожухар).

Рис.2. Могила К.Кувитченка (фото - Олег Кожухар).

На жаль на могилі солдата вказано невірну дату загибелі – 8 вересня 1941 року. Вірогідно, що на момент перепоховання не були доступні джерела, за якими можна було б встановити точний день бою. Можливо, дата 8 вересня була обрано символічно – останній день коли місто над Десною було під контролем Червоної Армії...

Однак джерела з'явилися лише зараз. Декілька років тому Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації на власному веб-сайті почав публікувати скановані копії документів РСЧА періоду II Світової війни. Серед таких документів трапилася електронна копія журналу оперативних зведень штабу 5-ї армії, яка боронила Чернігів наприкінці серпня – початку вересня 1941 року. Саме оперзведення №0138 від 17:00 2.9.41 дало змогу встановити точну дату бою біля Яцево:

«...одночасно противник здійснив контрнаступ і близько 11:00 2.9 відтіснив правий фланг 62 сд (стрілецька дивізія, – прим. Д.С.), оволодів ЯЦЕВО, вис. 139,5 (висота 139,5 знаходилася в 1800 м на північ від Яцево – прим. Д.С.)...».

В серпні 2012 року автор цієї статті отримав у подарунок книгу від ветеранської організації 260-ї піхотної дивізії Вермахта про бойовий шлях їхніх військових з'єднань. Серед багатьох спогадів, автор книги Альфонс Хертль окремо згадав подробиці бою біля села Яцево. Саме завдяки німецькому джерелу вдалося не тільки підтвердити дату 2 вересня 1941 року, але й дізнатися чому декілька радянських бійців вбили понад тридцятьох німецьких солдатів.

Автор розповідає, що 1 вересня 1941 року, під час бою за оволодіння села Киселівка до його роти прибився лейтенант з розвідувальних військ, який доповів командирю роти, що на південь від Чернігова, прямо перед мостом через Десну спостерігається велике скупчення відступаючих частин Червоної Армії. На думку розвідника варто було б висунутися туди з метою полону живої сили противника. Проте доповідь лейтенанта була перервана розривами артилерійських снарядів. Отямившись від вибухів, ротний капітан і його бійці помітили, що розвідник зник. Капітан прийняв до уваги дані про радянські війська і наказав автору книги й шістьом іншим його побратимам в складі розвідувального дозору

висунутися до Яцево і, в залежності від обставин, далі продовжити розвідку впритул до околиці Чернігова.

З острахом і поганим передчуттям розвідувальний дозор висунувся в бік Яцево. Пройшовши певну дистанцію, в улоговині біля села, Альфонс Хертль помітив шістнадцятьох радянських солдатів, яких німцям вдалося обеззброїти без єдиного пострілу. Піймання бійців ворога наштовхнуло Хертля на думку, що вони виконували бойове завдання, і що неподалік має бути позиція радянських військ, яку слід було б виявити. І німці виявили – прочесавши лише невелику ділянку місцевості вони одразу ж помітили вміло замаскований ДЗОТ (дерево-земляна оборонна точка – прим. Д.С.) на верхній гряді пагорбу. Тільки-но розвідники захотіли дослідити ДЗОТ як раптом розпочалася хаотична стрілянина. Німці одразу ж відступили, випустивши автоматну чергу та кинувши в бік ДЗОТу кілька ручних гранат. Повернувшись до командно-наглядового пункту, німецькі розвідники доповіли командирі про результати розвідки. Увечері 1 вересня командир 3-го батальйону 480 піхотного полку 260-ї піхотної дивізії Вермахта був викликаний для отримання бойового наказу: «Батальйону перейти у фронтальний наступ на позиції ДЗОТів противника в складі 9-ї роти, посиленої 1-м взводом 11-ї роти з завданням оволодіти цією позицією. 10-й роті прикривати відкритий правий фланг, 2-му та 3-му взводу 11-ї роти наступати за бойовими порядками основних сил в якості резерву. Діяти без вогневої підтримки артилерії».

Надалі варто привести слова Альфонса Хертля без купюр: «Після віддання бойового наказу лейтенант Байль із застереженням висловився про безрозсудність такої лобової атаки та про можливі для його роти серйозні наслідки.

Для нас, хто виявив позицію противника, цей наказ був повністю незрозумілим! Наступ без вогневої підтримки по відкритій місцевості, що прострілювалася кулеметами росіян¹, був рівнозначним самогубству! Адже в попередній день ми в складі розвідувального дозору показали, як можна простіше за все

¹ Зазвичай німці називали росіянами усіх громадян Радянського Союзу (прим. ред.).

висунулися до цієї позиції. Я та фельдфебель Кекайзен звернулися з проханням до лейтенанта Екк ще раз поговорити з командиром батальйону. Розмова відбулася, але на наше розчарування змін до бойового наказу або будь-якого мотивування, на жаль не надійшло!

Наразі ми виходили з того, що командування батальйону, швидше за все, мало більш докладну інформацію про противника, але не могли зрозуміти, чому ці розвіддані нам не повідомляють. Оскільки наші побоювання лишилися без уваги, ми від наших солдатів вимагали при наближенні до позиції противника підмічати будь-які сприятливі укриття, які можна було б швидко зайняти при потребі. І тримати малі піхотні лопати завжди напоготові!

Командир 9-ї роти лейтенант Льозер наступного дня виявив місце в бойовому порядку для приданого його роті 1-го взводу 11-ї роти, тобто нашого взводу, а саме – на лівому фланзі правого ешелону. Незабаром ми висунулися. Під час наступу ми зайняли гребінь висоти, від якої легко можна було просунути в напрямку нижче до крутого схилу, однак росіяни поки що себе ніяк не виявляли. До їхніх позицій було ще доволі далеко. Я не міг визначити, чи будуть підтримувати нашу атаку флангом важкі кулемети, міномети або піхотна зброя. З трьох кулеметів у взводі один, постійно готовий до бою, був на вогневій позиції на гребені висоти. Решта кулеметників перекатами наступали в складі піхоти.

Щойно ми наблизилися на 100 м до краю схилу, росіяни відкрили по нам вогонь зі своїх добре замаскованих вогневих позицій і з численних ДЗОТів. Вогонь був кинджальним та спустошуючим! Багато пораниених кликали санітара, але надати їм першу медичну допомогу не було ніякої можливості. Розігралася справжня кривава драма. Фельдфебель Кекайзен, який прямував біля мене, угледів неглибоке укриття, не підозрюючи, що на нього випав й мій вибір. Жменька залежалої соломи й глибока колія від коліс трактора! Ось туди ми одночасно й кинулися, вже тримаючи в руках напоготові лопатки, за допомогою яких відразу ж зарилися в землю. Досі ми лишалися цілими й неушкодженими, а ось Георг Прайс кричав нам, що двоє його солдатів потрапили від кулі противника. Також серед моїх солдатів і в 3-му відділенні вже були втрати.

Найбільш поганим було те, що поранені товариші прохали по допомогу, а ми не могли нічого вдіяти. Це було найбільш кепсько! Росіяни стріляли по всьому, що рухалося, і в цьому вони досягли великих успіхів. Спочатку в нас жевріла лише одна надія: якомога швидше і глибше опинитися в сипучій землі й дочекатися допомоги батальйону. Ох, зараз би сюди штурмову зброю, та й прямою наводкою по ДЗОТам! Лише в цьому міг бути наш порятунок! Про шквальний вогонь силами 9-ї роти не могло бути й мови.

Як довго це відбувалося, допоки обстановка не змінилася на краще, наразі я точно не можу сказати. Але пам'ятаю, що дуже довго. В ті хвилини ніхто не ризикував навіть поворухнутися, так як недалеко від нас, всього в якихось 80 м росіяни цілковито й повністю тримали під своїм контролем поле бою. І раптом чітко праворуч від нас почувся шум бою. Запекла перестрілка була в повному розпалі і все частіше стало чути розриви ручних гранат. Цей шум наближався до нас все ближче й ближче. Судячи з криків росіян, вони також проявляли більш ніж занепокоєння і зараз змушені були відволікатися, що несло нам велике полегшення. Це міг бути лише чийсь вдалий і стрімкий наступ на лівий фланг позиції ДЗОТів, так як ми все частіше чули вигуки «Ура!» атакуючого підрозділу, що наближався до нас. Тепер і нам варто було б посприяти успіху наступаючих, і силами, що лишилися, вступити в бій!

Нашим кулеметникам, які лишилися живими, і стрільцям належало завдати щільний вогонь по розгубленому противнику й піддати інтенсивному обстрілу край укусу, а туди, де були помітні ДЗОТи – перенести зосереджений вогонь на амбразури замаскованих бункерів. Таким чином ми дізналися, що командир роти лейтенант Льюзер вже давно не дає про себе знати й швидше за все загинув в бою. Завдяки підтримці 11-ї роти зараз ми були готові до стрімкого вклинення на позицію противника. Для можливої контратаки противника давно були готові до кидку ручні гранати, однак росіяни нічого подібного не робили. Проте, ми не випустили нагоду досягнути позиції противника на відстані кидка гранати і з величезною люттю закидати його до повного знищення. Після вибухів наших гранат ми з диким ревом «Ура!»

оволоділи позицією ДЗОТів. Спротив росіян, які потрапили під перехресний вогонь, був дуже швидко зламаний!

Нашими рятівниками виявилися солдати 10-ї роти під командуванням лейтенанта Байль, які поповзом по картопляному полю підступили до позицій противника й атакували його ударом у фланг. Лейтенант Байль знову діяв самоуправно, і з його боку було справжнє невиконання категоричного бойового наказу командира батальйону. Але тим самим батальйон було врятовано! Втрати вбитими склали 31 чоловік. Наступного дня ми поховали їх біля підніжжя того самого згубного схилу. Кількість поранених також була вражаючою. Потім, вже багато років по тому, мене не полишало відчуття суму та злоби за те, що той бій міг бути організовано зовсім інакше та без таких великих втрат з нашого боку».

Як бачимо, з важкими втратами німці оволоділи стратегічними висотами, зазнавши при тому великих втрат. Бій за висоти біля села Яцево назавжди закарбувався в пам'яті тих, хто став свідком кривавої битви. Фотокамера лишила нам світліни наслідків бою – німецький цвинтар з березовими хрестами (Рис.3-4). Подальша доля його невідома. По війні не вдалося відшукати жодних свідчень про те, куди він подівся.

Рис.3. Німецький цвинтар у підніжжя кручі села Яцево.

Рис.4. Надпис на табличці: «Тут спочивають товариші 3-го батальйону 480-го піхотного полку, які полягли у битві біля Яцево. 1-3.9.1941».

Коли вам доведеться проїжджати асфальтною дорогою повз Новоселівку, там де круті сходи ведуть на пагорб, над самою кручею побачите могили. Один з героїв відомий: Ксенофонт Микитович Кувитченко. Поруч із ним сплять вічним сном невідомі його побратими – ті, хто боронив нас від нацистської навали.

ЛІТЕРАТУРА

Круговий О. «Здрастуй, батьку!» // Шляхом комунізму. – 1977. – 3 грудня.

Центральний архів Міністерства Оборони РФ, ф.229, оп.161, спр.166, арк. 324.

Härt A. Die 260. Infanteriedivision im 2. Weltkrieg August 1939 – Juli 1944. 2010.

Лідія Нестеренко

ЕПІСТОЛЯРІЙ ОСТАРБАЙТЕРА Б.¹ ПРО ПЕРЕБУВАННЯ В НІМЕЧЧИНІ В 1942–1943 рр.

В останні роки до наукового обігу залучаються нові документи, які до недавнього часу були засекреченими та майже недоступними для науковців. Тож нині в українській історичній науці знаходять відображення проблеми, які з певних міркувань раніше були мало або повністю недослідженими. Недостатньо вивченою донедавна була і проблема остарбайтерів, яка також є однією із сторінок II Світової війни.

Нами була проаналізована колекцію листів остарбайтера громадянки Б., розглянута їх основна тематика, на прикладах, взятих із листів, ми показали рівень життя українських робітників, що працювали на великих підприємствах Третього Рейху. Джерельною базою для даного дослідження є документи Держархіву Чернігівської області (фонди Р-3291 і Р-8840). До цих фондів входять листи остарбайтерів, автори яких були вивезені із Чернігівської області під час нацистської окупації, або ж були уродженцями області.

Загалом з Чернігівщини було вивезено щонайменше 41578 осіб (офіційні дані на 1944 р.), однак навряд чи цей перелік був повний.

У одній із архівних справ зберігаються шістнадцять листів уродженки с.Івашківки Тупичівського району до своєї матері. Двадцятирічну дівчину відправили до Німеччини 25 травня 1942 р., де вона і перебувала до кінця серпня 1945 р. Молода робітниця проживала у м. Куксгафен, де працювала на рибному заводі підсобною робітницею аж до 15 травня 1945 р. Після закінчення бойових дій в Європі проходила фільтрацію у таборі № 211, що знаходився у м. Везенберг, звідки була відправлена додому 25 серпня 1945 р.

¹ За законодавством України, авторка не має права розголошувати ім'я людини без її згоди, саме тому в статті замість прізвищ та імен залишена лише перша літера прізвища.

Всі листи дівчини датовані липнем 1942 – липнем 1943 р. Хочеться додати, що тематика, порушена у листах дописувачкою, була традиційною для всіх листів відправлених остарбайтерами з Німеччини додому. Відзначимо, що великих колекцій листів з Німеччини, які було написано однією людиною, в архіві небагато, по окремим районам Чернігівської області збереглися взагалі поодинокі кореспонденції, а від періоду після вигнання нацистських окупантів з Чернігівщини у вересні 1943 р. листів у архіві взагалі немає.

Тому листи гр. Б. можна вважати ідеальним джерелом, в якому є різноманітні відомості про життя однієї людини на території Рейху впродовж великого відрізка часу. Варто також відзначити і те, що зміст листів майже не повторюється, у кожному із них знаходимо нову інформацію.

Відразу зазначимо, що всі листи дівчини було написано на стандартних одинарних або подвійних картках, які називались німецькою мовою «postkarte». Дану форму листування було запроваджено на території Третього Рейху з листопада 1942 р. Розміри одинарної картки були такими: ширина – 14,5 см., висота – 10,5 см. Зовнішню сторону було переділено на 2 рівні частини. Зверху ліворуч на зовнішній стороні картки вказувалась адреса відправника (займала третину лівої частини картки), надпис був підписаний 3 мовами: українською мовою – «надавець», російською – «отправитель», німецькою – «absender». Решта поля залишалось вільним для написання. У правій частині картки зверху було написано «Postkarte» і під ним у дужках внизу «Antwort». Поряд було відведено місце для марки, на якій було зображення А.Гітлера. Саме прізвище на марці було відсутнє, а натомість на всіх марках був надпис «Deutsches Reich» («Німецька держава»).

Під низом були відведені лінійки для адреси одержувача. Перша лінійка починалась із слова «кому», друга – «куди», третя – «вулиця», четверта – «повіт», п'ята – «область», і шоста – «уряд праці».

Уся зовнішню праву частину було заповнено. Обидві адреси та прізвища з іменами заповнювали латиницею. Внутрішня сторона картки була чистою, але з 14 лініями.

Подвійна картка мала ще одну таку ж картку як і одинарна, прикріплену протилежно першій, яку остарбайтер залишав чистою для зворотного листа, але часто заповняв обидві адреси, або у таборі ставили штампи на адресах відправника. У лівому кутку чистої сторони трьома мовами було написано «Листівка до Німеччини». На деяких картках, на адресі одержувача, яку було написано трьома мовами, або поруч з нею було поставлено гербову печатку червоного кольору. Внизу після адреси стояв штамп із надписом «Ukraina» або «Україна». Якщо людина проживала у таборі, то зазначала і номер бараку і кімнати.

На перегині подвійної картки 3 мовами було написано: «Пиши ясно і тільки на лініях», або «Пиши виразно і тільки на лініях». У разі недотримання цього відправником, до картки прикріплювали, надруковану російською мовою на окремому невеликому аркушеві, примітку наступного змісту: «Пользуйтесь только открытками содержащими не более 15 строчек, иначе сильное опоздание доставки почтовых отправлений неизбежно. Предупредите своих родных». Ширина стандартної подвійної картки становила 14,5 см., а висота – 21 см., або 2 листівки по 10,5 см. Із зовнішнім виглядом подвійної поштової картки можна ознайомитись на Рис. 1.

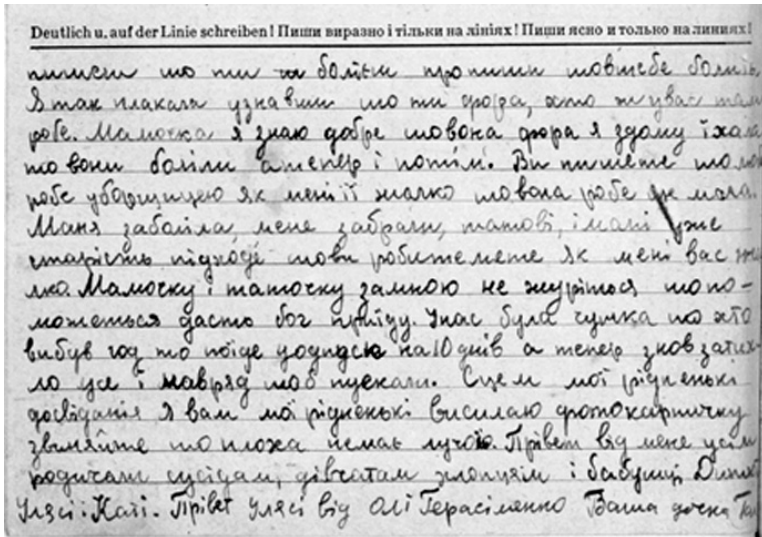

Рис. 1. Подвійна поштова картка (фрагмент) Анни Соловей до батька Юхима Солов'я до смт Срібне²

Що стосується епістолярію нашої дописувачки, то всі листи було написано російською мовою на стандартних поштових картках. Таку форму листування було запроваджено в Німеччині з листопада 1942 р. з метою цензурування. Про те, що кореспонденція дівчини піддавалась цензурі, свідчить і той факт, що у листі за 15 серпня 1942 р. є кілька, замальованих чорним кольором, рядків.

Ми не будемо друкувати текст цих листів повністю, наведемо лише найцікавіші фрагменти з них. А також проаналізуємо листи за переважною їх тематикою, зберігаючи при цитуванні мову оригіналу.

На початку листів стоїть дата написання. Традиційно кореспонденція молодої дівчини починалась із запису «Привет с Германии города Кукс-гафен на Украину родной мамке от дочери...», «Привет с Германии на родную Украину», або ж «Привет с Германии. Привет сердечный посылаю целую много, много раз всего хорошего желаю прощу забудь мамо меня».

² Держархів Чернігівської області, ф. Р-3291, оп.1, спр.164, арк. 80–80 зв.

Далі в листах ішло привітання. Привітання до матері було коротким і лаконічним: «Здравствуй моя милая мамочка!», «Здравствуй дорогая мамка». Як і в листах багатьох інших остарбайтерів, у листі нашої дописувачки зустрічаємо фразу: «..Первыми строками я хочу сообщить, что я жива и здорова чего и тебе желаю в твоей жизни...».

19 липня 1942 р., у своєму першому листі додому, відразу ж після привітання матері, дівчинка дуже коротко описала про свою подорож до Німеччини: «...Моя поїздка с Чернигова в германию до самого г. Кукс-гафен который находится на берегу Северного германского моря, прошла очень благополучно и весело. Ехали 7 суток...». Проте іншої справжньої інформації про медичні комісії, їжу, умови подорожі до Німеччини в її листах немає. Можливо, щоб не засмучувати матір. А можливо їй, як і іншим остарбайтерам, у Німеччині провели своєрідний «інструктаж» щодо написання листів.

Однією із тем, порушених у кореспонденції, стало листування. Як правило, в листівках цю тему порушували після привітання. Для молоді дівчини, як і для всіх остарбайтерів, лист був єдиним засобом спілкування з матір'ю.

Опинившись в інших умовах, далеко від домівки, молоді люди по-іншому оцінювали батьків, близьких їм людей. Забулись різні дрібні непорозуміння, а залишилась туга як за батьківщиною, так і за рідними. Молоді люди ладні були витерпіти все аби лише скоріше повернутись додому. Тому листи з України для української молоді були чи не єдиним джерелом сили та енергії. Не встала винятком і наша дописувачка.

Неймовірну радість відчувала дівчина перед отриманням листа з дому. «...Мамка, хоч долго ждала от тебя ответа но все же дождалась. В час дня в субботу 12/X 42 г. я йшла с фабрики в лагерь с работы, то моё сердце чувствовало большую радость для меня. Открываю дверь в лагерь, слышу много голосов, ...тебе есть открытка от матери. Я с большой радости заплакала, подошла до начальника лагеря и получила открытку. С большой радостью со слезьми я прочитала Вашу мамка открытку, я очень рада, что ты жива и здорова...», – читаємо в її листі за 18 жовтня 1942 р.

Плакала дописувачка й одержуючи інші листи від неньки, так як з часом туга все збільшувалась. «...Мамочка твою открытку получила, 10/II.43 г. Но открытка очень старая давняя. Но я очено довольна и рада, прочитавши я долго плакала, что я от тебя очень далеко и незнаю когда я с тобой встречусь. Может быть и никогда. Бо когда кончиться война я незнаю. Тогда нас пустят домой...», – знаходимо в лютневому листі робітниці.

Відсутність частих звісток від матері приводила до додаткових хвилювань за неї. У листі за 3 листопада 1942 р. дівчина написала: «...Мамочка не знаю почему я от тебя не получаю никакого известия, или тебя нет на свете, или ты больна или же может ты позабыла за свою дочь, которая отбита, как осенью отбивается лист от дерева, а потом сохнет и совсем пропадает, как и я от тебя...».

Сама ж донька часто писала листи матері. «...Моя мамочка я вже тобі пишу открытки часто, часто, чтобы ты чтобы не так скучала за мною. Бо моя мамуленько я за тобою, майже каждый день плачу и вспоминаю каждую минуту, но что же мамочка жизнь не разрешает нам вместе жить знать моя судьба такая что я с тобою всю жизнь в разлуке...», – знаходимо в жовтневому листі дівчини.

В текстах листів мають місце і роздуми дописувачки про свою долю. «...Ты мамка пишешь, що лучше б я тебя не пустила б. Мама, что мне написано на моему веку делать, это всё происходит по судьбу. Росла несчастной сиротой, так наверное и умру одна без роду, на чужини. Мамочка милая если моя судьба встретится с тобой то встречусь, а нет то значит нет, не наши права...», – читаємо в лютневому листі дівчини.

Проте надія на повернення додому все ж не покидала її. Вже по прибутті до Німеччини, в одному із перших своїх листів матері від 19 липня 1942 р. донька написала: «...Даст Бог, что через некоторое время встретимся и буде вместе тогда навсегда...». А 3 листопада в повідомленні знову зустрічаємо: «...Если бы были крылья то я бы полетела б на свою родину, к своей мамочке и расцеловала б. Мамочка, я должна с тобой еще увидится, если на Украину невернется 33 год...».

Хвилювали дівчину і умови життя на Україні. «...Моя мамочка ты пишешь что хорошо живёшь хлеб и картофель имееш, а все девочки пишут, что будет так, как было в 33 году. Мамка пиши всё по правди. З городиною очень не розкидайся по сторонам...», – читаємо в її листі за 1 жовтня 1942 р.

А 3 листопада донька знову попросила матір правдиво писати про своє життя: «...Мама от тебя получила две открытки в которых я читала, что ты живешь харашо. Но не ты мне одна пишешь, пишут люди, что урожай хлеба и картошки очень плохой. То моя мамуленько прошу тебя описуй все по правди...».

Однією із постійних тем порушуваних дівчиною були Німеччина та німці. Про це свідчать ряд її записів. Уже невдовзі після приїзду, а саме 19 липня 1942 р., донька написала матері: «...Работаю с немцами, очень хорошие люди и очень меня жалеют...». 28 липня 1942 р., вона знову з захопленням повідомила матері: «...Мамо – жизнь моя в цветущей Германии проходит очень хорошо, весело, между культурными хорошими германскими людьми...». 15 серпня дівчина знову підтвердила: «...Вообще все немцы и немки очень хорошие люди...». У листі від 21 вересня також присутня інформація про доброзичливе відношення до неї керівництва та місцевого населення. «...До мене отношение нашего начальства дуже хароше, а также хароше немцев и немок й нашего майстра дуже хароше...», – заспокоїла донька матір.

Хоча вона і сама опинилась далеко від дому у чужій ворожій країні, проте дівчина визнавала, що тут легше вижити ніж вдома. «...Взнавши все за Україну то я думаю, що сей час мне лучше жить чем тебе мамо на Украине за дальнейшее немогу ничево сказать как будет...», – знаходимо у січневому листі, відправленому додому.

Наша дописувачка, як і багато інших дівчат із Івашківки, потрапила до м. Куксгафен. Про свою роботу вона позитивно писала в багатьох листах. У своєму першому листі від 19 липня 1942 р. вона написала: «...13/VII 42 г. Я со своими 10 ивашковцами девочками поступили на работу, на рыбную фабрику. 8 див. Работают возле рыбы и я и М. Х. ...работаем в слесарной мастерской. Работаю 8 часов, работа очень легкая. Ивашковских див. 20 человек но работаем на разных фабриках...».

За висловлюваннями нашої дописувачки, вона ходила на роботу із задоволенням. Про це дівчина писала майже в кожному листі. Так, в листі від 15 серпня читаємо наступне: «...Работать очень хорошо и весело. Мастер наш Вилли очень хороший директор тоже...». «...Только и весело тогда когда работаю на фабрике, в нас рабочие немцы и немки, а также и мастер очень уважают меня, еще не раз меня не ругал никто, мастер очень доволен работой и тем, что я понимаю их разговор, но и сама начинаю немного разговаривать по немецки...», – написала дівчина 18 жовтня 1942 р.

Не змінився добрі відносини німецьких робітників до робітниці і в подальшому. Це призводило до завидощів з боку івашківських дівчат і бажання позбавитись від неї. Проте за неї заступились німці, і дівчина залишилась жити в Куксгафені та працювала на заводі до середини травня 1945 р. «...На работе я работаю одна между немцами, между мужчинами в майстерне, со мной работала М. Х. но её перевели в другой город, и далее незнаю и куда. Наши девочки некоторые украинские з нашего села которые имеют неудовольствие, что меня начальство наше уважает и все рабочие любят, то они хотели, чтобы меня перевели в другой город, но мастер и ещё один немец сказали, что никуда не пустят, пока й домой ехать. Я очень слушаюсь майстра и хорошо работаю всегда перевыполняю норму...», – поскаржилась матері донька в жовтні 1942 р., попрацювавши в Куксгафені лише три місяці .

У наступних повідомленнях вона також коротко описувала свою роботу. «...Мне работа очень лёгкая, чистая стою возле машины и приготавливаю ящики для рыбы...», – знаходимо в листі дівчини за 4 січня 1943 р.

Про гроші та свою заробітну плату дописувачка повідомила в кількох листах. Так, 19 липня 1942 р. вона написала: «...Деньги для необходимости у меня есть видала фабрика». А в листі за 21 вересня 1942 р. знаходимо наступне: «...Гроші нам платять потижнево за 6 днів 5 марок 80 федних 2 марки дають на руки, а 3,80 кладуть в банк...».

Однією з тем, описаною у кількох листах, стало харчування. Дівчина не хотіла засмучувати матір, тому про їжу писала коротко

і мало. Проте вже 19 липня 1942 р. дівчина повідомила матері «...Кушать дают 4 раза в день всё хорошее, рыбы больше всего...». У вересневому листі також знаходимо інформацію про меню. «...Мамочка їсти дають нам нам 3 рази в день вареную пищу и кофе сладкую пить масла 25 грам, так что харчи хороши...», – написала дівчина 21 вересня 1942 р. Одним реченням вона описала своє харчування у лютому 1943 р.: «...Живу пока харашо есть что кушать три раза в день дают кушать, хлеба на день 300 гр. и масла 20 гр. я очень толстая поправилась...». Але якщо наша дописувачка нічого не повідомляла матері про якість та смак їжі, то її односельчанка гр. К., яка також працювала на рибному заводі у м. Куксгафен, у листі до подруги написала наступне: «...Оля, про їжу так ти може вже знаєш, яку нам дають, на Україні найгірша хазяйка кращого наварить ніж тут повари...».

Стосовно наявності одягу та взуття, то відомості про це зустрічаються у кількох повідомленнях нашої дописувачки. В одних листах вона писала про забезпечення одягом на фабриці, а в інших – про подарунки німців. «...На фабрике нам выдали постель, спецовку, блузки и косинки», – читаємо в листі дівчини за 19 липня 1942 р. А майже через місяць, 15 серпня донька повідомила: «...Мама мне одна немка подарила две пары туфель, чулки шовковые і носки, друга Мария брожку...».

Тривогою переповнений фрагмент листа за 21 вересня, в якому дівчина повідомляє неньці про неможливість купити одяг в Німеччині. «...Но только за одно плохо что покупать нам невозможно ничего, что взяли с собой то все дорываем, а что дальше будет незнаю. Но нужно вчтить что сейчас военное время...». Проте вже через тиждень (27 вересня) вона повідомила матері: «...Нам продали ритузи и теплые шерстяные чулки. Но только плоховато, что нет возможности куплять одежду то дорываем ту что взяли. Но я соби туфли достала бо те порвала и достала 2 пары шолковых чулок. Мама мне подарил один немец часы хороши, бруслет, два корали, два персни и манисто я очень довольна...».

Щоб заспокоїти неньку, в інших листах донька також описувала речі, які у неї з'являлись. «...Мамка по первых с начала я беспокоилась за одежей и обувью но сейчас у меня всё есть. Я

смогла себе достать всё. Начальник лагеря выдал сапоги резиновые на зиму теплые носки, ритузы. Я себе достала куртку теплую даже хорошую, 4 пары шелковых чулков, рубашку теплую, ритузы шелковые две пары хороших туфель, два платья, одно шерстяное другое шёлковое, и жилет...», – читаємо в жовтневому листі дівчини.

А вже 3 листопада 1942 р. дописувачка повідомила: «...Теплая одежда в меня есть, куртка эта что из дому и другая хорошая курточка, мне подарил очень хороший немец на одной фабрике работаем, но сапог нет, то и дома ты нигде неможешь достать, нам выдали резиновые то в этих как либо перезимую, туфель 2 пары хороших, правда нужны были рубашки, но ничего, как либо перебуду одну новую достала, а то может и еще достану, но платья еще есть два новые и эти что из дому...».

У квітні 1943 р. дописувачка знову похвалилась мамі за свої обновки і: «...Мне мой хороший друг К. купил курточку и блузку шолкову, а также я имею 4 хороших платья...».

Одним із питань висвітлених у листах дівчини стала проблема умов проживання, дозвілля та відпочинку. Ось що повідомила вона неньці про своє проживання 15 серпня 1942 р.: «...Мамка я живу харашо, каждый день мы ходим в город гулять город очень красивый, часто гуляем возле моря...». Проте незабаром ситуація змінилась кардинально. Уже 27 вересня дівчина знову написала: «...Гулять нас не пускают самих з немками у неделю выходной...». А в листі дівчини за 4 січня 1943 р. знаходимо наступне: «...Только одно плохо, что нас в город гулять мало пускают только в неделю и то на 5 часов и всё, а то сидим под замком. То очень скучно и обидно, что работаеш целый тыждень и невольню выйти подыхать свежим воздухом. В лагере в нас где мы живем нас 170 девочек очень шумно, никогда спокойно неотдохнеш. Всегда голова болит от крику...».

Можна вважати, що дівчині пощастило в тому, що із с.Івашківка до м. Куксгафен потрапило близько 20 дівчат. Всі вони проживали разом. Ділилися своїми радощами чи горем, разом веселились, сумували чи святкували тощо. «...Живем з Улею з Пирог вместе и з Настею и еще 18 дивчат ивашковские, так що

коли сміємось, коли плачемо, но все ж таки всі свої, з Улею і з Настею, що в которій є то поділяємось і живем як найдружніше. Бо мамочка в далекій стороні дуже скучно...», – написала дівчина 21 вересня 1942 р. А 4 січня 1943 р. знаходимо наступне: «...Но а так всё харашо нас много ивашковцев 16 девочек так что есть с кем поговорить. Когда посмеёмся когда поплачем...».

Особливо плакали, коли хтось із односільчан отримував листа з дому. Тоді його зачитували вголос, дізнавались новини, обговорювали їх. «...Девочкам нашим пришли открытки то мы все вместе читали и как будто дома все поплакали взнавши обстановку села...», – дізнаємось з чергового листа дописувачки.

4 січня 1943 р. описала дівчина неньці і своє святкування Нового року. «...Мамка новый год я проводила харашо гуляли 3 дня и весело. И при компании и хороших веселоцах я плакала, вспоминаючи мамку и свою родину...».

В одному із листів є інформація про Великодні свята. Ось що повідомила дописувачка про своє святкування Великодня матері: «...Мамка коротко опишу за паску й 1й мая. Мамка на паску мы не работали 4 дня, гуляли. Нам готовили хороше кушанье, котлеты, колбаса и булка. Но только это всё было для меня не радостно, а горькими слезами. Я бы была рада картошке, но лиш на своей родной Украине со своей мамкой. Правда мамка мне мой кавалер за которого я вже много раз писала Костя купил сала, яец, колбасы, повидло, пиво, вино. Но и мы вдвоём кушали вспомнали Украину своих родных и поплакали. Но а на 1 мая мы не работали 2 дня но было очень скучно. Оба праздника были наполнены плачём...».

Про свого друга знаходимо інформацію і в інших листах дівчини. Так, 16 квітня 1943 р. вона написала: «...Мамо за мной очень беспокоится мой друг..., все что мне нужно обязательно то он и достаёт. И жалеет так как родную сестру ведь у нас сдесь все сестры и братья бо мы находимся...».

Інформацію про дозвілля нашої дописувачки зустрічаємо і в листі її землячки К. до подруги в с. Івашківка Тупичівського району. «...гулять ми не ходимо, спершу місяців 4 нас не пускали, а потім з місяць походили поволі, то я тільки раз була,

чи два рази з дівчатами походили. А багато дівчат ходили часто, то і ухажори є, з наших дівчат у М. ...є Костя, то і через забор лазить, як не пускають...», – написала дівчина подрузі 21 грудня 1942 р.

У кінці всіх листів дівчина прощалась із матір'ю. Це були традиційні слова, такі як: «...На этом досвиданья крепко целую тебя 1000 раз твоя дочь...», або «...На цьому прощай мамуленько. Крепко целую твоя дочь...».

На сам кінець додамо, що в 1944 р. наша дописувачка народила доньку. А 25 серпня 1945 р., після проходження фільтрації у таборі № 221 м. Везенберг, її разом з донькою було відправлено по місту народження, в с. Івашківка Тупичівського району Чернігівської області.

Таким чином, проаналізувавши кореспонденцію дівчини, можна виокремити основні проблеми, які було порушено в листах. Це особисті почуття: туга за Україною, хвилювання за матір, роздуми про власну долю тощо. Проте значну частину інформації було присвячено різним сторонам життя дівчини в Німеччині. Варто також відзначити, що в листах відомості про Німеччину, самих німців та роботу на фабриці є позитивними. Це можна пояснити наступними факторами. Згідно її записів значну частину одягу та взуття в перші місяці після приїзду до Німеччини дівчині подарували саме німці. Німецькі майстри бачили працьовитість дівчини і всіляко підтримували та заступались за неї. Адже на рибному заводі у м. Куксгафен вона пропрацювала весь час перебування її за кордоном: з 13 липня 1942 до 15 травня 1945 р. Також не можна відкидати і той факт, що на великих підприємствах Третього Рейху нашим робітникам господарі давали вказівки писати про роботу та життя на чужині лише позитивно. Тому про їжу та інші заборонені теми дівчина писала коротко і мало або взагалі їх оминала.

ЛІТЕРАТУРА

Морозова А. «...Здесь вы узнаете почти всю правду...» // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – 2014. – Вип. 18 (21). – С.70–82.

Нестеренко Л.О. Емоційно-забарвлена лексика в листах остарбайтерів // Українська мова і література в школі. – 2015. – № 51. – С.71–79.

Нестеренко Л.О. Епістолярій остарбайтерів як джерело вивчення життя українських робітників на території Третього Рейху (на прикладі листів Анни Мазун) // Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції «Білі плями» в історії України. – Чернігів, 2015. – С.104–113.

Нестеренко Л.О. Остарбайтери Чернігівщини: вербування, умови праці на чужині та життя після повернення // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2015. – Вип.42. – С.153–161.

Нестеренко Л.О. Українські остарбайтери: повернення історичної правди. Інформаційно-методичний матеріал до 70-річчя початку масового звільнення остарбайтерів із примусового рабства в Німеччині. – Чернігів, 2015.

Нестеренко Л. Епістолярій остарбайтерів як джерело вивчення повсякденного життя українців на територіях Третього Рейху в роки Другої світової війни (на прикладі Срібнянського району Чернігівської області) // Сіверянський літопис. – 2016. – № 4. – С.116–137.

Охріменко В., Черевко С. Спогади остарбайтерів // Матеріали міжрегіональної науково-теоретичної конференції „Героїчні сторінки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років у патріотичному вихованні української молоді”. Ч. II. – Чернігів, 2014. – С.39–45.

У роки неволі. Листи, спогади, свідчення громадян Чернігівщини про перебування у неволі у роки Другої світової війни: зб. док. і матеріалів / упоряд.: Р.Б. Воробей, Н.М. Лобанова, І.М. Рябчук. – Чернігів, 2016.

Харченко І.М. Доля остарбайтерів у спогадах очевидців та документах. – Щорс, 2014.

ЯК СТВОРИТИ РОДОВІД

Рано чи пізно але більшість людей задаються питаннями: «Хто я?», «Якого я роду?», «Хто мої предки?». Цей інтерес може носити як суто прагматичний характер, адже зараз дуже популярними стає отримання так званих «карт поляка», деяких зацікавлює пошук єврейських коренів. В більшості випадків ці люди лише на хвилинку доторкнуться до своєї сімейної історії використовуючи її як інструмент еміграції. Але для багатьох пошук свого коріння стає не просто цікавиною, а ледь не стилем життя. Знаходячи відомості про своїх предків, людина від покоління до покоління створює своє родове дерево, зберігаючи його історію вже для своїх нащадків, тим самим зв'язуючи через себе минуле і майбутнє свого роду.

Але насамперед постає питання: – «А з чого почати?».

Можливо ці поради допоможуть зацікавленим швидше набути відповідний досвід та більш раціонально витратити час та зусилля у відбудові своєї родинної історії.

Перше, на що має звернути увагу пошуковець, що реконструкція свого родоводу справа копітка, триває довгий час, за який дослідник може зустрітися з різноманітними складнощами як технічного, так і методологічного характеру. Чим далі вдається продовжити історію роду, тим більше з'являється лакун, заповнити які так і не вдається. Але сам процес пошуку може принести задоволення від отримання результатів, розбудити в людині інтерес не лише до історії свого роду, але й історії свого населеного пункту та своєї країни.

Зазвичай вивчається чоловіча лінія роду, рідше – жіноча. Своєрідним маркером тут стає прізвище, яке належить вашій родині.

Будь яке дослідження починається із збирання первинної інформації:

– на аркуші паперу слід створити ту частину родовідного дерева, формування якої не потребує відвідин архівів, слід вказати

усі відомі дати, факти, основні моменти біографії, місця навчання, служби, роботи, наявні нагороди й т.п. До укладання цього первинного дерева слід залучити усіх можливих родичів, негайно відвідати людей похилого віку, адже саме вони зазвичай є носіями найціннішої інформації. Хоча, за власним дослідницьким досвідом, неодноразово переконувався, що більшість сімейних легенд зазвичай не витримують критики і виявляються неправдивими, інколи маючи в основі зовсім інші історичні факти;

– слід зібрати усі документи наявні в домашньому сімейному архіві (обов'язково скопіюйте документи які є у інших членів вашого роду). Зафіксуйте дати та місця народження, саме ця інформація стане для вас відправною в подальших архівних пошуках. Зазвичай у родинах зберігається листування, довідки, атестати, дипломи, й нарешті – сімейні фотографії. Кожен з цих сімейних матеріалів насправді може стати важливим джерелом, навіть якщо вам не відомо, хто зображений на світлинах, краще спитати (за можливістю) у тих хто може це пам'ятати. Доречно підписати усіх впізнаних персонажів на фотографіях, це можна зробити на зворотному боці;

– якщо ви мешкаєте у селі, або у вас є можливість з'їздити на свою історичну батьківщину, завітайте на сільський цвинтар та сфотографуйте таблички (за їх наявності, та якщо кладовище невелике) з прізвищами що вас цікавлять. Якщо у вас не залишилось там нікого з рідних, спробуйте поспілкуватися із мешканцями села, інколи вони можуть розповісти про якісь невідомі факти.

Під час збору інформації Ви маєте задавати собі та іншим родичам такі питання про кожного відомого члена вашого роду:

– час і місце народження, якщо це велике місто то бажано знати адресу чи район проживання. Також фіксуйте час і місце (обставини) смерті;

– віросповідання (ця інформація має інколи вирішальне значення, адже вказує напрямок пошуків), соціальний та майновий статус родини, національна приналежність;

– сімейний стан, час одруження чи заміжжя, кількість шлюбів, адже у зв'язку із цим можлива зміна прізвища;

– освіта (школа, училища, університети, курси та ін.), а також

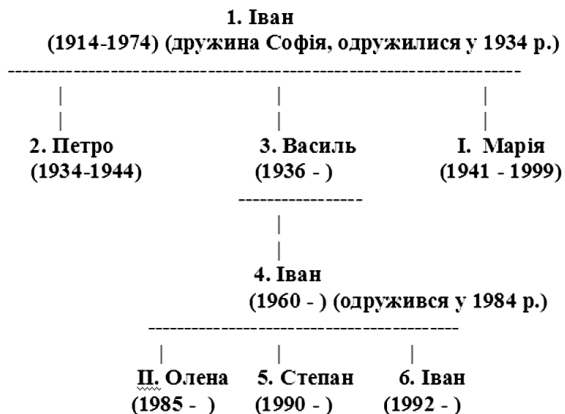
місця роботи та посади, службова кар'єра, місця проживання чи дані про еміграцію, а також цивільні нагороди та відзнаки;

- служба в армії, участь у військових діях, нагороди, дані про поранення, номери військових частин (може бути на листах), дані про перебування в полоні, перебування на роботах у Німеччині остарбайтером та ін.;

- матеріали про репресії, розкуркулення, смерть від голоду та ін. Інколи допомогти зможе інформація про судимості, хобі, участь в якихось визначних подіях.

Зазвичай під час складання первинного родовідного дерева усі його персонажі отримують тимчасову нумерацію, пізніше, вже із створенням більш повної версії, ця нумерація зміниться на постійну. Традиційно чоловіків у родовідному дереві позначають арабськими цифрами, жінок – римськими. Дружин не з вашого роду зазвичай окремо не нумерують, але «прив'язують» до номера чоловіка з вашого роду. У схемі треба відобразити й той факт, якщо хтось із ваших предків був одружений більше ніж один раз. Для систематизації можна використовувати спеціалізовані комп'ютерні програми, які наявні в мережі Інтернет. Більшість цих програм платні, але є й пробні та безкоштовні версії.

Первинний малюнок родовідного дерева може виглядати так:

Паралельно із родовідним деревом створюється і поколінний розпис, де подаються основні дані про кожного члена роду. По відношенню до вищенаведеної таблиці він може виглядати так.

Перше коліно.

1. Іван (1914-1974). Одружився на Софії (у дівочтві Іваненко) у 1934. Народився у 1914 р. в м.Чернігів. У подружжя народилося троє дітей.

Друге коліно.

2. Петро Іванович (1934 - 1944). Помер в евакуації.

3. Василь Іванович (1936 -). Народився та проживає у м.Чернігів. Працював старшим інженером на «Хімволокно», зараз на пенсії.

І. Марія Іванівна (1941-1999). У 1960 р. одружилася на Миколі Сидоренко. Працювала бухгалтером. Померла 1.09.1999 р.

Третє коліно.

4. Іван Васильович (1960 -). Одружився у 1984 р. на Марії Решетько.

Четверте коліно.

ІІ. Олена Іванівна (1985 -).

5. Степан Іванович (1990 -).

6. Іван Іванович (1992 -).

Й так далі.

Якщо Вам вдалося зробити цей початковий етап дослідження, на вас чекає архів. Слід зазначити, що якщо ваші предки походять із Житомирщини, для досліджень вам необхідні матеріали Державного архіву Житомирської області, якщо з Львову – Державного архіву Львівської області (звісно бувають і виключення, наприклад чимало метричних книг XVIII ст. зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву у м. Києві, або ж до території колишньої Київської губернії входила сучасна Житомирщина та Черкащина).

Не зважаючи що усі ці архівні установи працюють в єдиному правовому полі, у кожній з них може бути своя специфіка – від часу роботи читального залу, й до відношення до дослідників. Зазвичай працівники архівів радо допоможуть вам у ваших пошуках, але бажано точно знати що саме вас цікавить.

Перш ніж розпочати роботу ви маєте точно знати населений пункт де жили ваші предки, а в ідеалі ще й церковний приход, до якого вони були приписані (якщо ні – то нічого страшного у тому немає, це можна зазвичай з'ясувати в самому архіві). На сьогодні в архівах зберігаються метричні документи довоєнного періоду, доступ до них вільний. Якщо вам потрібні більш сучасні записи – від 1941 р., вам, згідно із «Законом про захист персональних даних», треба юридично довести свої родинні зв'язки із цією людиною, інформацію про яку ви шукаєте. Законом встановлений строк зберігання персональних даних у 75 років, відповідно у 2018 р. для дослідників мають стати загальнодоступною інформація за 1942 р. Для документів до цієї дати обмежень на видачу немає (окрім технічних обмежень – справи можуть виявитися у поганому стані, у такому випадку слід вимагати поставити їх або на «оцифровку», або на реставрацію).

В українських архівах можуть працювати як громадяни України, так і іноземці. Користування архівом є безкоштовним (окрім копіювання, але тут існує законодавче протиріччя). Для запису в архів необхідний паспорт, якщо Ви плануєте працювати там тривалий час, то потрібні дві фотокартки для оформлення постійної перепустки. Якщо архів знаходиться в іншому місті рекомендуємо спочатку ознайомитись з його сайтом. Зазвичай там наявні контактні адреси, час та умови роботи, можливість видачі справ та ін. Інколи на сайті розміщені описи фондів, або ж й внутрішні описи окремих фондів, які користуються попитом у дослідників (тим самим архівісти економлять свій час та зусилля). Інколи вдається здійснити всю підготовчу роботу не відходячи від домашнього комп'ютера, аж до замовлення в читальний зал архівних справ на конкретний день вашого приїзду (зазвичай архівісти йдуть назустріч приїжджим з інших міст).

Робота в архіві починається із обов'язкового вивчення Правил користування, а також із замовлення описів, а після вивчення описів – справ. Наприклад, якщо ваші предки жили в Чернігівській губернії, то вас має зацікавити опис Фонду 679 (Чернігівська духовна консисторія), де містяться метричні книги. Ці описи розміщені на сайті обласного архіву.

Які документи зазвичай слід шукати в архіві щоб створити свій родовід? Загалом людина протягом усього свого життя залишає за собою якийсь документальні свідчення: від «Свідчення про народження» – до «Свідчення про смерть». Найціннішими та найінформативнішими є наступні матеріали:

1. Як вже зазначалося, це метричні книги, якщо мова йде про період до 1918 р., або ж акти записів цивільного стану, якщо мова йде про період від 1920/21 рр. На початку 20-х рр. це були «колгоспні» книги, а у подальшому записи вели органи «РАЦС» (Реєстрації актів цивільного стану). На сьогодні у відділах РАЦС має зберігатися інформація лише за останні 75 років (в реальності архіви можуть не приймати ці справи за причиною відсутності місця).

В Російській імперії обов'язок вести метричні записи покладался саме на церковні інституції. В залежності від віросповідання людини книги вели церкви, костьоли, кірхи, синагоги. Метрична книга велася протягом кожного року, в ній було три розділи – «Про народження», «Про вінчання» та «Про смерть». В розділі про народження зазвичай вказувалося ім'я дитини, день народження та день хрещення, імена та прізвища батьків, їх віросповідання, інформація про хресних батьків («воспреемников»). В записях про вінчання зазначалася інформація про нареченого та наречену, їх віросповідання, вік, місце проживання. В записях про смерть зазначалася дата смерті, причина, місце поховання, якщо помирала дитина то зазвичай вказували ім'я лише батька. Метричні книги велися священиками більш-менш сумлінно, хоча в них можливі пропуски – наприклад священиком не зазначалась причина смерті, інколи не записувалося ім'я матері новонародженої дитини, й таке інше (може бути відсутня будь яка частина цієї інформації). Метричні книги велися у двох примірниках, один з яких зберігався у церкві (до 1918 р.), інший передавався до духовної консисторії. На жаль, але це не гарантує їх збереженості, наприклад, по Чернігівській губернії зберігся масив матеріалу по другій половині XIX ст. і майже повністю втрачена інформація за першу половину XIX ст. (і тут можливі якийсь виключення). Поодинокі книги можна знайти з кінця XVIII – початку XIX ст. У

метричних книгах також відображався факт зміни віросповідання – наприклад, робився запис коли людина переходила з православ'я до протестантизму та ін.

2. Сповідні розписи. Один раз на рік перед Великоднем кожен прихожанин мав сповідатися священикові, відмова від цього каралася законом. Священик вів спеціальну сповідальну книгу де відмічав факт сповіді прихожанами. В цих книгах зазначалися цілі родини із зазначенням родинних зв'язків. На жаль, більшість цих книг на сьогодні втрачено. Ще одна проблема цього джерела – недбале ведення. Як наслідок – наявність помилок чи неточностей: прізвища та імена часто перекручувалися, вік зазначався приблизний, або ж взагалі не змінювався священиком при переписуванні з попереднього року.

3. «Брачные обыски». Перед вінчанням подружжя священик мав встановити чи не має для цього заборон, наприклад, близьких родинних відносин. Зазвичай таких книг збереглося дуже мало.

4. Ревізорські «казки», матеріали загальнодержавних переписів, а також колгоспні подвірні описи. У Російській імперії регулярно проводилися так звані «подушні» переписи, з метою оподаткування господарств. Інколи ці матеріали (як правило це чернетки записів) зберігаються в обласних архівах. У 1897 р. в Російській імперії проводився 1-ий всезагальний перепис населення, в архівах можна знайти так звані «переписні листи» по окремим населеним пунктам. З метою оподаткування сільського населення та їх господарств переписи вели і у радянських колгоспах. Найпізніші книги ще можуть зберігатися у сільських та селищних радах, більш ранні – передані до архівних установ.

5. Матеріали установ та підприємств, де працювали чи служили Ваші предки (це можуть бути як відомчі архіви, так і архіви установ яким підпорядковувалися ці організації чи підприємства).

6. Матеріали по репресованим, загиблим від голоду, матеріали II Світової війни, дані про остарбайтерів, дані про місця поховання й таке інше.

7. Спеціалізовані генеалогічні форуми. Дуже велику допомогу вам можуть надати спеціалізовані генеалогічні форуми. Якщо Ваша родина велика та розгалужена у вас є шанс знайти там

представників якоїсь гілки вашої родини, який вже займається збором генеалогічної інформації. Використання цих ресурсів інколи дозволяє обмінюватися інформацією із іншими шукачами уникаючи дорогих поїздок в архіви інших міст.

Розшукувати інформацію можна як самостійно, так і скориставшись послугами архівних установ, а також дослідників генеалогії. Якщо у вас немає змоги самостійно відвідати архіви та працювати там з матеріалами (зазвичай одним візитом до архіву не обходиться, це довга та копітка робота), ви можете скористатися можливістю зробити запити до архівів. Наприклад, за законом ви можете звернутися із запитом до архівів СБУ, МВС та обласних архівів, для того щоб з'ясувати долю своїх репресованих родичів. Таку ж інформацію може надати Головний інформаційно-аналітичний центр МВС Російської Федерації. У вашому зверненні мають бути зазначені наступні елементи – адреса, куди відправлене звернення, ваша адреса для відповіді, ваші контактні дані та прізвище, суть порушеного вами питання. Для полегшення роботи архівістів ви повинні вказати ім'я, прізвище і по батькові особи, яка вас цікавить, дату та місце народження, місце роботи й так далі (усе що знаєте). Звернення може бути відправлене як поштою, так і на електронну поштову адресу установи.

Якщо мова не йде про репресованих, ви можете зробити звичайний запит, архіви можуть вам надати інформацію про наявність чи відсутність інформації. Інколи архіви надають і платні послуги по пошуку та копіюванню матеріалів, але здійснювати генеалогічні дослідження вони зазвичай відмовляються, посилаючись на велике завантаження. Зустрічалися випадки, коли в офіційній відповіді з архіву зазначалося, що інформація відсутня, а згодом дослідник знаходив її самостійно в цьому ж архіві. Дивного в цьому нічого немає, адже вітчизняні фонди не оцифровані, що утруднює пошук, до того ж, й самі відомості можуть бути розпорошеними по різних фондах.

Ще одне питання яке часто постає перед дослідниками – пошук інформації по XVII – XVIII ст. й більш ранній час. Якщо ваші предки були шляхтичами чи козацькою старшиною, то шанси віднайти інформацію про них існують, якщо вони були звичайними

селянами – то їх практично немає (звісно що бувають і виключення). Правда цей пошук вже скоріше не генеалогічний, а історичний, вимагає знання історичного тла, палеографії та археографії, інколи – інших мов, правил письма, специфіки антропонімічних джерел тощо. Пошук виходить за межі вітчизняних і продовжується у закордонних архівах. Окремі дослідники поступово виходять за межі вивчення свого роду і починають писати історію свого населеного пункту. Залучення більш широкого кола джерел, у свою чергу, дозволяє знайти інформацію про своїх предків у тих фондах та матеріалах, до яких звичайний шукач генеалогічної інформації звертатися не стане. Чим давньою є епоха, тим більшими можуть бути й лакуни вашого родоводу, коли відомі лише поодинокі представники роду без інформації про родинні зв'язки. Але навіть це – велика дослідницька вдача.

Й нарешті, світ зараз йде шляхом «оцифровки» архівних матеріалів. Все більше архівів копіюють свої фонди та розмішують їх у вільному доступі. На жаль, але ми лише на початку цього шляху. Але з кожним роком все більше відомостей можна знайти у мережі Інтернет. Не зважаючи що частина цих ресурсів (насамперед російських) є ідеологічно навантаженими і заангажованими, тим не менш, там можна знайти неоцінні матеріали.

Які ресурси можна порекомендувати дослідникові-початківцю (наведені працюючі адреси ресурсів станом на 2017 рік):

- archives.gov.ua – офіційний веб-портал Державної архівної служби України.
- agad.gov.pl/inwentarze/testy.html – метричні книги з українських територій Архіву давніх актів у Варшаві.
- archives.ru – офіційний сайт Федеральної архівної агенції РФ.
- arhives.in.ua – сайт, де аналізують проблеми сучасної архівної справи, тут міститься довідковий апарат, враження дослідників тощо.
- avr.org.ua – електронний архів українського визвольного руху.
- dokst.ru – дані про полонених що загинули у німецькому полоні та ін.

- familysearch.org – найбільша база даних метричних церковних книг з усього світу, у тому числі і з України (фінансується мормонською церквою).
- findagrave.com – дані про надписи на надгробках по всьому світу.
- forum.genoua.name – український генеалогічний форум.
- forum.vgd.ru – російський генеалогічний форум.
- jti-poland.org – база даних про польських євреїв.
- libertyellisfoundation.org/passenger – база емігрантів до Сполучених Штатів Америки, в тому числі з України.
- lists.memo.ru – база жертв політичного терору в СРСР.
- memorialholodomors.org.ua – Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр.
- memory.gov.ua – сайт Українського інституту національної пам'яті, містить дані про загиблих під час Голодомору.
- memory-book.com.ua. – інформація про військові поховання на території України.
- mil.gov.ua/zvernennya-gromadyan/galuzevij-derzhavnij-archiv – галузевий державний архів Міністерства оборони України.
- moypolk.ru – інформація про солдат та цивільних радянських громадян, у тому числі й померлих та зниклих без вісті.
- MyHeritage.com – соціальна мережа із можливістю створити своє генеалогічне дерево.
- pomr.org – телефонні довідники країн колишнього СРСР.
- obd-memorial.ru – інформація про II Світову війну, місця поховання, дати смерті червоноармійців.
- ramyat-naroda.ru – дозволяє встановити місця поховань солдат та офіцерів, отримати інформацію про проходження служби та ін.
- podvignaroda.ru – унікальний сайт про II Світову війну, містить усі дані про нагороди, деякі документи з військової історії.
- polk.ru – інформація про війни які вів СРСР у XX столітті, містить дані про як солдат так і про офіцерів.

- pomnite-nas.ru – архів з фотографіями та описами військових поховань.
- pra.in.ua/uk – база жителів України 1650-1920 рр. народження.
- reabit.org.ua – «Національний банк даних жертв політичних репресій радянської доби в Україні», інформація про жертв державного терору радянської доби 1917–1980-х рр.
- gkka.ru – списки солдат, документи про Червону Армію до II Світової війни та ін.
- rusarchives.ru – портал «Архіви Росії».
- szukajwarchiwach.pl – зведений портал польських архівів, містить опис усіх книг і дає уявлення де що шукати. Містить десятки мільйонів цифрових копій документів в режимі онлайн.
- tsdavo.gov.ua – сайт Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).
- uk.rodovid.org/wk – некомерційний, багатомовний, відкритий вікі-проект, створений українськими ентузіастами для того, щоб кожен міг створити віртуальну книгу свого роду.
- ukrgenealogy.com.ua – український генеалогічний форум.

Сподіваємось, що наведена інформація допоможе у ваших родовідних пошуках.

ПРО АВТОРІВ

Бондар Олександр – к.і.н., старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського

Доманова Ганна – к.і.н, доцент кафедри всесвітньої історії Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка

Кондратьєв Ігор – докторант, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка

Нестеренко Лідія – к.і.н., доцент Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К.Д. Ушинського

Павленко Людмила – к.і.н, доцент кафедри всесвітньої історії Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка

Руденко Володимир – історик, археолог, зав. відділом Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»

Сіліч Дмитро – незалежний дослідник історії Чернігова періоду окупації.

Тарасенко Олександр – к.і.н, доцент кафедри всесвітньої історії Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка

ЗМІСТ

Передмова	3
<i>Бондар Олександр</i> Історична топографія Чернігова у XIV–XVIII ст.	8
<i>Доманова Ганна</i> Чернігівський магістрат: структурні особливості та основні напрями діяльності	34
<i>Тарасенко Олександр</i> Святитель Феодосій Чернігівський	42
<i>Руденко Володимир</i> З історії народної освіти у Чернігові. Де, чому та як навчалися юні чернігівці на рубежі XIX – початку XX ст.	53
<i>Павленко Людмила</i> Боротьба з безробіттям у Чернігові: досвід 1923 р. (за матеріалами газети «Красное знамя»)	69
<i>Сіліч Дмитро</i> Бій за висоти біля с. Яцево 2 вересня 1941 р.	79
<i>Нестеренко Лідія</i> Епістолярій остарбайтера Н. про перебування у Німеччині в 1942-1943 рр.	88
<i>Кондратьєв Ігор</i> Як створити родовід	101
Про авторів	112

Науково-популярне видання

ЧЕРНІГІВ: ІСТОРІЯ МІСТА В ІСТОРІЯХ ЛЮДЕЙ

Відповідальний редактор **Григорій Симонов**
Науковий редактор **Ігор Кондратьєв**
Технічний редактор **Валерій Лозовий**
Комп'ютерна верстка **Валерій Лозовий**
Комп'ютерний набір **Ганна Чепурна**

*На обкладинці ілюстрація
Константина Назорного*

Підписано до друку 29.12.2017.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Cyr.
Ум. друк. арк. 7,0. Ум. фарб.-відб. 7,0. Обл.-вид. арк. 6,51.
Зам. 0004. Тираж 100 прим.

Видавць Лозовий В.М.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року
Тел. 066-2524507

Віддруковано ФОП Лозовий В.М.
14027 м. Чернігів, вул. Станіславського, 40